

Hitit Ritüellerinde Dinî Bir Mekân Olarak “Ev”*

Sevgül Çilingir Cesur**

Özet

Ev, insanın yalnızca barınma ihtiyacını karşılayan bir mekân değil aynı zamanda kültürün anlamla yüklü parçası, toplumun kültürel ve etik değerlerinin bulunduğu yerdir. Kültürel antropolog Victor Turner’ın da belirttiği üzere ev, çok sesli bir semboldür. Düşünce ve eylemin bir araya geldiği bu mekân, bireylerin yaşadığı varoluş ve kimliklenme sorunlarına çözüm sunar. Dinsel açıdan değerlendirildiğinde ev, sakinleri için kâinatın mikrokozmos tasvirinin üretildiği aşkın (transandantal) bir mekândır. Hitit ritüelleri, yaşanan olumsuz durumların ortadan kaldırılması için doğüstü güçlerin ölümlü yararına harekete geçirilmesine hizmet eden dinî uygulamalardır. Hitit metinleri, ritüelin doğru bir şekilde işleminde mekânın önemli rol oynadığını gösterir. Tabletlerde genellikle uygulamanın nerede gerçekleştirileceği bilgisi açık bir şekilde yazılır. Metinlerde Hititçe *per-/parn-* ve Sümerce É kavramlarıyla tanımlanan ev, büyü ritüellerinin gerçekleştirildiği önemli kapalı mekânlardan biridir. Tapınak ve saray gibi yapıların kolektif doğasına nazaran, ev bireysel bir alandır. Hitit düşüncesinde onun iki yönlü bir doğası vardır. Ritüeller kapsamında değerlendirildiğinde ev hem kutsal ve temiz/arı hem de sakinlerinin günahlarıyla kirlenebilir. Bu çalışma, Hitit insanının evle olan ilişkisini ve ona atfettiği sembolik anlamları ritüel metinleri aracılığıyla incelemeyi amaçlamaktadır. İki bölümden oluşan araştırmada öncelikle dinî bir mekân (*religio locus*) olarak ev ve evin anlamı tartışılacak, ardından iç oda, çatı, kapı, pencere, sunak ve ocak gibi evin çeşitli birimlerinde gerçekleştirilen ritüel davranışları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hititler, Ritüel, Dinî Mekân, Ev.

* Çalışmanın gerçekleştirilmesine katkı sağlayan Eileen Xing’e teşekkürlerimi sunarım. Metindeki kısaltmalarda *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CHD)* takip edilmiştir.

** Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Çeşme Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Anabilim Dalı, İzmir/TÜRKİYE, sevgul.cilingir.cesur@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6943-7153, DOI: 10.37879/9789751756411.2023.6

The House as Religio Locus in Hittite Rituals

Abstract

A house is not merely a physical shelter for humans but also a meaningful cultural object in an ordered human world; it is endowed with meaning by society in conformity with the latter's world-view and ethos. As cultural anthropologist Victor Turner suggests, the house is a multi-vocal symbol that integrates thought and action, and thus serves to resolve the basic dilemmas of existence and identity. In the sense of religion, it creates a transcendental locus for dwellers by reproducing the universe on a microcosmic scale. Hittite rituals are religious practices mostly enacted against adversities to activate supernatural powers for the sake of human beings. Examination of the evidence from the Hittite texts allows one to infer that ritual space plays an important role in regulating the course of rites, since tablets offer precise information about where each ritual—and often various parts thereof—were to be enacted. Defined with the terms *per-/parrn* in Hittite and *É* in Sumerian, the house constituted one of the prominent indoor spaces for the Hittites to perform their rituals. Contrary to the temple and palace, it was an individual space. The house in Hittite thought was considered two-sided in character: On the one hand, it was accepted as sacred and purified, while on the other, sins of the household made it prone to be contaminated. This study examines the relationship of the Hittites with their houses and the symbolic meanings they attributed to these structures. Consisting of two main parts, the paper begins by discussing the house as the *religio locus* and continues to focus on the ritual mobility as well as house units in Hittite rituals, such as the inner chamber, roof, door, window, altar, and hearth.

Keywords: Hittites, Ritual, Religio Locus, House.

Giriş

Ev, çeşitli kültürel ve bireysel sınırlar içerisinde anlamın üretildiği mekândır. Dolayısıyla ona fiziksel bir yapı olmanın çok ötesinde bir anlam yüklenir. Yerleşik yaşam, kentlerin kurulması ve sistemli din olgusunun ortaya çıkışıyla evin semiyosferdeki rolü dönüşmüş ve o, kozmik düzenin nüvelendiği, kültürel anlamın taşıyıcısı olan sosyal bir birim haline gelmiştir. Her ne kadar evin fiziksel sınırları belirgin gibi görünse de kültürel sembollerin iç içeliği onu karmaşık bir olguya dönüştürür. Öyle ki ev; toplumun en küçük yönetim birimi, bireylere kültürel ve etik değerlerin yüklendiği ilk fiziksel ve sosyal ortam, ticari faaliyetlerin yapıldığı

ekonomik bir birim ya da çeşitli ritüellerin uygulandığı dinî bir mekân olabilir. Bir toplumun kültürel sembolleri ve gelenekleri evin içinde tekrar tekrar üretilerek canlı organizmalara dönüşür ve bunlar söz konusu ortamın içerisine doğan her bireye çeşitli anlatılar ve deneyimler aracılığıyla aktarılır. Bu aktarım bireye nereden geldiğini, kim olduğunu, toplum içindeki rolünü hatırlatır. Dolayısıyla ev, bireyin kimliğini ve sosyal aidiyetini unutmamak için her seferinde yeniden döndüğü öz yapıdır.¹ Bu bakımdan dinî kimliğin de oluşturulduğu yerdir.

Hitit ritüelleri kapsamında değerlendirildiğinde ev, zıtlıklardan oluşan iki yönlü bir karaktere sahiptir. Bu bakımdan kutsal ile kutsal olmayan, temiz olan ile kirlenebilen ikilemini bünyesinde taşır. Genel anlamda belli bir şemayı takip eden ritüel metinlerinde uygulamaların nerede yapılacağını belirtmesi mekânın, ritüel uygulayıcılarının gözettikleri *a priori* unsurlar arasında yer aldığını gösterir. Özellikle sunuların tanrılar tarafından kabul edilmesi ve ritüelin amacına ulaşmasında mekânın önemli bir etkisi bulunur. Ritüel metinlerini değerlendirdiğimizde uygulamaların gerçekleştirildiği yerleri açık ve kapalı olmak üzere iki grupta inceleyebiliriz. Kapalı mekânlardan en sık başvurulanlar tapınak, saray ve ev² iken açık mekânlar arasında sıklıkla bakir araziler, nehir kenarları ve su kaynakları yer alır. Kapalı mekânlar içinde tapınak ve saray kamusal/kolektif/resmî, ev ise özel/bireysel/informeldir. Dolayısıyla ritüel uygulamaları üzerinden bu mekâna olan bağlılığın ne şekilde gerçekleştiğini ve ona atfedilen anlamları değerlendirmek, Hititlerin evle kurdukları ilişkiyi anlamaya katkı sağlayacak,

- 1 Evin sosyal yapıdaki rolü hakkında detaylı bilgi için bk. David M. Hummon, “House, Home, and Identity in Contemporary American Culture”, *Housing, Culture, and Design: A Comparative Perspective*, ed. Setha M. Low, Erve Chambers, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2016, s. 207-228; Kathryn A. Rabuzzi, “Home”, *Encyclopedia of Religion. Second Edition*, C 6, Hills 2005, s. 4104-4107; Shampa Mazumdar-Sanjoy Mazumdar, “Sacred Space and Place Attachment”, *Journal of Environmental Psychology*, C 13, S. 3, 1993, s. 231-242; Victor W. Turner, “Forms of Symbolic Action: Introduction”, *Forms of Symbolic Action, Proceedings of the 1969 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society*, ed. Robert F. Spencer, University of Washington Press, Seattle 1969, s. 3-25.
- 2 Hitit metinlerinde ev, *per-*, *parn-* ifadeleriyle yazılır ve Sümerce É, Akkadca *bitum* kelimeleriyle eşitlenir. CHD P, *per-*, *parn-* kavramı için beş farklı anlam kategorisi öne sürer: (1) ev, yaşam alanı, (2) karmaşık yapıların bir bölümü, (3) farklı amaçlarla kullanılan yapı, (4) insanları ve mülkte yaşayan tüm diğer toplulukları kapsayan hane halkı, (5) *per-*, *parn-* ifadesinin kehanet metinlerindeki kullanımı (CHD P, s. 273-291). Ayrıca bk. Dietz-Otto Edzard, “Haus. A. Philologisch”, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, C 4, 1975, s. 220-224; HED PE, PI, PU, s. 82; HEG P, s. 563; Harry A. Hoffner, “The Stem of the Hittite Word for ‘House’”, *Historische Sprachforschung/Historical Linguistics*, C 108, S. 2.H., 1995, s. 192-194.

gündelik yaşamın profanlığı içinde özel/bireysel mekânın nasıl kutsallaştırıldığına dair çıkarım yapmayı mümkün kılacaktır.

Günümüze kadar Hitit ritüellerinin farklı boyutlarını ele alan çok sayıda çalışma yapılmıştır. Fakat literatürde ritüel mekânlarına dair kapsamlı bir inceleme mevcut değildir. Bu konu çeşitli çalışmalarda genellikle kısa bir bölüm olarak değerlendirilmiş ya da bazı mekânlar/yapılar üzerine ayrı makaleler yazılmıştır. Hitit yapıları üzerine hazırlanmış en kapsamlı çalışma Boysan-Dietrich'in yapı malzemeleri üzerinden bir değerlendirme sunduğu "Das hethitische Lehmhaus aus der Sicht der Keilschriftquellen" başlıklı eseridir.³ Öte yandan Engelhard, Hitit ritüellerine odaklanan tezinde mekân konusuna ayrı bir başlık açmış ve ritüeller için yapının inşa edileceği yer, nehir kenarı, kaynak, açık arazi ve ev konularını alt başlıklarda değerlendirmiştir. Ayrıca Hitit ritüel metinlerinde eve sıkça atıf yapılmasına rağmen tamamı evde gerçekleşen ritüel sayısının kısıtlı olduğunu belirtmiştir.⁴ Haas, "Magie und Zauberei bei den Hethitern" adlı makalesinde büyü ritüellerinin herhangi bir mekânda değil önceden belirlenmiş yerlerde gerçekleştiğini vurgular ve büyüünün yapılış amacına göre mekân seçimi üzerine kısa açıklamalarda bulunur. Ancak bu yerler içerisinde eve ayrı bir başlıkta değinmez.⁵ Hitit dini üzerine yazdığı kitabında ise ev kültü konusuna yer vermekle birlikte daha çok yapı ritüelleri üzerinden bir yaklaşım geliştirir. Özellikle ev kültü tanrılarına değindiği alt başlık Hitit algısında evin kutsallığının anlaşılmasına katkı sağlar.⁶ Tüm bunlara ek olarak Hitit ritüellerinde evin birimleri üzerine de çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Haas, *loci numinosi* olarak tanımladığı bu birimleri; temel direği, ocak, sunak, sandalye ve taht, pencere, çatı, kapı, kapı sürgüsü ve avlu başlıkları altında ele alır.⁷

3 Nilüfer Boysan Dietrich, *Das hethitische Lehmhaus aus der Sicht der Keilschriftquellen (Texte der Hethiter 12)*, Carl Winter, Heidelberg 1987.

4 David H. Engelhard, *Hittite Magical Practices: An Analysis*, Brandeis University The Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Brandeis 1971, s. 199.

5 Volkert Haas, "Magie und Zauberei Bei den Hethitern", *Reallexikon der Assyriologie (und Vorderasiatischen Archäologie)*, C 7, 1990, s. 252-253. Christiansen de Haas'ın görüşüne katılarak nehirler ve işlenmemiş yerlerin genellikle sınır olmaları nedeniyle geçiş ritüelleri için ideal mekânlar olduğunu vurgular. Bk. Birgit Christiansen, *Die Ritualtradition der Ambazzi. Eine philologische Bearbeitung und entstehungsgeschichtliche Analyse der hethitischen Ritualtexte CTH 391, CTH 429 und CTH 463 (StBoT 48)*, Harrassowitz, Wiesbaden 2006, s. 131 dn. 546.

6 Volkert Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, Brill, Leiden-Boston 1994, s. 258-262. Ev ilahları hakkında ayrıca bk. Harold C. Melchert, "Hittite Damnaššara- 'Domestic'/'dDamnaššares 'Household Deities'", *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, C 1, S. 1, 2001, s. 150-157.

7 Haas, *Geschichte*, s. 262-282. Loci numinosi üzerine en güncel çalışma Steitler'in AN.DAH.

Yapı Ritüellerinde “Ev”

Hitit metin korpusu içinde birden fazla yapı ritüeli bulunur. İnşa edilen yapıya kültürel anlamını veren bu uygulamalar genel olarak saray ya da tapınağın yani kamusal binaların inşa edilmesine odaklanır. Söz konusu ritüeller Laroche tarafından metinlerin dili ve ritüel geleneği dikkate alınarak CTH 413-415 ve CTH 725-726 arasında listelenmiştir.⁸ Ancak Torri ve Görke metinlerin yapısal karakterlerini göz önünde bulundurarak CTH 414, CTH 725 ve CTH 726’yı bir grupta, CTH 413 ve CTH 415’i ise ayrı bir grupta değerlendirir. Böyle bir gruplandırma yapılmasının temel nedeni ilk grupta yer alan ritüel metinlerinin uygulamanın yapılaş amacından hemen sonra mitik anlatılara yer vermesidir. Bu metinler ritüel malzemelerinin listelenmesi ve çeşitli sunularla sonlandırılır. İkinci gruptakiler ise klasik bir büyü ritüelinde karşılaşılan malzemelerin listelenmesinin ardından ritüel uygulamalarını detaylıca anlatır.⁹ Öte yandan Haas, saray ve tapınak için uygulanan bu yapı ritüellerinin daha sade bir şekilde evler için de gerçekleştirildiğini öne sürer.¹⁰

Yapı ritüelleri içinde işlenmemiş araziye yeni bir tapınağın inşa edilmesine odaklanan CTH 413 metni özellikle ilgi çekicidir. Metinde ritüelin yapılaş amacına dair “⁽¹⁾ Bakir bir yere yeni bir tapınak ya da yeni evler inşa edecekleri [zam]an ⁽²⁾

ŞUM bayramındaki uygulamalar üzerinden kutsal yapıların birimlerini ve bu birimlere yapılan sunuların sırasını incelediği makalesidir. Bk. Charles W. Steitler, “Offerings to the Loci Numinosi. Distinctive Features of Sacred Spaces and Cult Practices”, *Cult, Temple, Sacred Spaces Cult Practices and Cult Spaces in Hittite Anatolia and Neighbouring Cultures (StBoT 66)*, ed. Susanne Görke, Charles W. Steitler, Harrassowitz, Wiesbaden 2020, s. 317- 343.

8 CTH 413 ve CTH 415 yeni tapınak için, CTH 414 ve CTH 726 yeni saray için, CTH 725 tapınağa kapı sürgüsü konacağı zaman gerçekleştirilen yapı ritüelleridir. Detaylı bilgi için bk. Galina Kellerman, *Recherche sur les rituels de fondation hittites*, Université de Paris, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Paris 1980; Gary M. Beckman, “Temple Building among the Hittites”, *From the Foundations to the Crenellations Essays on Temple Building in the Ancient Near East and Hebrew Bible*, ed. Mark J. Boda, Jamie Novotny, Ugarit Verlag, Münster 2010, s. 71-89; Michel Mazoyer, “Remarques sur la maison du dieu”, *Res Antiquae*, S. 4, 2007, s. 249-257.

9 Giulia Torri-Susanne Görke, “Hittite Building Rituals. Interaction between Their Ideological Function and Find Spots”, *Approaching Rituals in Ancient Cultures. Questioni di rito: rituali come fonte di conoscenza delle religioni e delle concezioni del mondo nelle culture antiche. Proceedings of the conference, November 28-30, 2011, Roma (RSO 86/2)*, ed. Claus Ambos, Lorenzo Verderame, Fabrizio Serra Editore, Pisa-Roma 2013, s. 287-300. Ayrıca bk. Susanne Görke-Giulia Torri, “Bau(-)Rituale! Zur Textgeschichte von CTH 413-415 und CTH 725-726”, *Proceedings of the 8th International Congress of Hittitology, Warsaw, September 5-9, 2011*, ed. Piotr Taracha, Magdalena Kapetuş, Agade, Warsaw 2014, s. 331-343.

10 Haas, *Geschichte*, s. 250.

[v]e temel taşlarını dökecekleri (koyacakları) zaman ...”¹¹ ifadeleri okunur. Torri ve Görke bu cümlede geçen “yeni evler (É^{MEŞ} GIBIL)” ifadesini “saray”, Beckman ise “yapı” olarak tercüme eder.¹² Hitit tapınaklarının çok birimli yapılardan meydana gelen bir kompleks şeklinde inşa edildiği göz önünde bulundurulduğunda burada evler ifadesinin tapınağa ait arazideki yapılara karşılık geldiği düşünülmelidir.

Hitit ritüelleri arasında sivil bir mimari olarak evin inşası için uygulandığı düşünülen bir metin de (CTH 470.95) mevcuttur. Birinci ve dördüncü sütunları fazlasıyla kırık olan tabletin ikinci sütununda yapının direkleriyle sunağı önünde gerçekleştirilen kurban ve sıvı sunuları anlatılır. Özellikle evin çatısının inşasına odaklanan üçüncü sütun ise ritüel uygulamalarına dair önemli bilgiler sunar. Metinde şu ifadeler yer verir:

“(1)Ve [...] adamları (2)innaşša-ahşaplarını¹³ (çatının üzerine) çektiklerinde ve (3)[evi] yap[an] (4)marangoz ha[lat]a tırma[nır]. (5)Ve o, [ha]lattan yukarıya [çatı kirişine] (6)iki kez g[id]er ve aşağıya iki [kez gelir]. (7)O, halata tırmanır[ken] (8)şarkıcılar ise ocağın etrafında koşar[lar]. (9)Üçüncü seferde [ise] (marangoz) ip[i] (10)ke[sc]r. Marangoz (11)[i]pi keserken (12)alkış tutan (görevli) alkışlar. (13)Fakat çatıdan aşağıya sarkan bir [kumaş] (vardır). (14)Gümüşten bir balta (ve) gümüş[ten] bir bıçak (15)bu kumaşa bağlıdır. (16)Şimdi bu kumaşı da [keser]. (17)Ve şimdi marangoz halatla/halattan (18)aşağıya gelir ve o, evin sahibine (19)reverans yapar. Ve evi[ne giderken] (20)gümüşten balta (ve) gümüş[ten] bıçağı (21)marangoz kendisine a[lır].”¹⁴

- 11 CTH 413.1.A; “(1)[GIM]-*an* É^r [DINGIR-LI]M G[IBI]L *na-l-aš-ma* É^{MEŞ} GIBIL^{MEŞ} *dam-me-lí pé-di ú-e-da-an-zi* (2)[n]a-aš-ta *rma-aḫ-ḫar-an rša-mar-nu-uš iš-ḫu-u-ḫa-an-zi*” (KBo 4.1 Öy. 1-2. Kellerman, *agt.*, s. 125-137; Torri-Görke, *agm.*, s. 294-295; S. Görke (ed.), *hethiter.net/*: CTH 413.1 (TX 04.06.2012, TRde 23.02.2012), son erişim tarihi: 13.03.2022.)
- 12 Torri-Görke, *agm.*, s. 295; Beckman, *Temple Building*, s. 85. Goetze, CTH 413 metnini “*Bir evin inşası için ritüel*” olarak isimlendirir. Bk. Albrecht Goetze, “Hittite Rituals, Incantations, and Description of Festival”, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, ed. James B. Pritchard, Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1969, s. 356.
- 13 “Kiriş(?), çatı kirişi” olarak tercüme edilir ve Sümerce G^{İŞ}ÚR ile eşitlenmek istenir. Bk. Goetze, *agm.*, s. 358; HW² I, s. 65; Boysan-Dietrich, *age.*, s. 25; Kellerman, *agt.*, s. 55-56.
- 14 CTH 470.95; “(1)nu m[a²-an LÚ.MEŞ ...] (2)G^{İŞ}in-n[a-aš-šu-uš ḫ]u-i[t-ti-ia-an-zi nu LÚNAGAR] (3)ku-iš [I-NA (?) É]TIM *ú-e-te-i[zi-zi]* (4)nu iš-ḫi[-ma-na-a]n a-pa-a-aš ar-ki-ia[-at-ta (-r)] (5)na-aš-kán [iš-ḫa-ma-na-an] ša-ra-a [I-NA G^{İŞ}ÚR] (6)2-ŠU p[a-i]z-zi kat-ta-ia-aš-kán 2[-ŠU pa-iz-zi] (7)ku-it-ma-[n]a-an iš-ḫa-ma-an-an ar-k[i-ia-at-ta(-r)] (8)LÚ.MEŞNAR-ma-kán ḫa-aš-ša-an ḫu-ḫ[a-an-zi] (9)I-NA 3 KAS[KAL] M[-ma S]Gpid-du-la-a[n] (10)tuḫ-ša-[a-r]i ma-aḫ-ḫa-an-ma-kán LÚNAGAR (11)S^İG[p]id-du-la-an tuḫ-ša-a-ri (12)[LÚ]p[al-ya-at-tal-la-aš-ša] [LÚ] pal-ya-a-iz-zi (13)[TÚG-aš]-ma-kán ku-iš IŠ-TU G^{İŞ}ÚR kat-ta [IG]P-zi (14)kán-kán-za PA-A-ŠU KÚ.BABBAR¹-kán GÍR KÚ.B[ABBAR] (15)ku-e-da-ni A-NA TÚG an-da iš-ḫi-ia-an-za (16)na-aš-ta a-pu-u-un-na TÚG-an ar-ḫa [tuḫ-ša-a-ri] (17)na-aš-ta LÚNAGAR iš-ḫa-ma-na-aš (18)

Yukarıdaki metinde bahsedilen uygulamaların tapınak ve saray inşası için gerçekleştirilen yapı ritüellerinde geçmemesi dikkat çekicidir. Yalnızca tapınak inşası için yapılan ritüelde (CTH 413) sunuların benzer şekilde yapının köşelerine, sütunlara ve ocak ile kapının kaidesine bırakıldığı okunur ki bu, iki ritüeli bağlam açısından birbirine yakınlaştırır. Bu nedenle yukarıdaki satırlarda değinilen CTH 413 metninde geçen evler ifadesinin tapınağa ait birimler olduğu görüşü bir kez daha desteklenmektedir. Ayrıca kamusal bir yapı olarak tapınağın inşasına odaklanan CTH 413 metninde tıpkı yukarıdaki metinde olduğu gibi marangoza da atıf yapıldığı görülür. Ancak burada eril tanrıların tapınağı bir marangoz gibi inşa ettikleri vurgulanarak marangoza metaforik bir anlam yüklenir.¹⁵ Hitit kralı başka bir kente saray yapacağı zaman uygulanan bir yapı ritüelindeyse (CTH 414) marangozların önce ormana ahşap ve *innašša*-ahşabı ardından da yine yapı için *išhiššana*- ve *išparuzzi*-¹⁶ ahşaplarını kesmeye gittikleri okunur.¹⁷ Ancak her iki örnekte de marangoz CTH 470.95 metninde olduğu gibi ritüel uygulamalarının merkezinde değildir. Öte yandan Haas, yapı ritüellerinden yola çıkarak Hititler için bir yapının inşa edilmesinde beş önemli aşama olduğunu belirtir. Her birine büyüsel uygulamaların da eşlik ettiği bu beş aşama yapı malzemelerinin seçilmesi/ hazırlanması, temel taşlarının konulması, çatının inşası, iç ve dış duvarların sıvanması ve ocağın inşa edilmesinden oluşur.¹⁸ Bu açıdan hem CTH 414 hem de CTH 470.95 metninde yapı ritüellerinin ilk aşaması olan malzemelerin hazırlanmasına dair bilgiler verildiği anlaşılmaktadır.

kat-ta ú-iz-zi na-aš A-NA EN É[^{ITM}] (19) UŠ-KI-EN nu ma-a-an I-NA É-Š[U pa-iz-zi] (20) nu-za G^{IS}PA-A-ŠU KÙ.BABBAR GÍR KÙ.B[ABBAR] (21) L^UNAGAR d[a-a-i]” (KUB 55.28+Bo 7740 Ay. III 1-21. Ahmet Ünal, “Review of Helmut FREYDANK, Hethitische Rituale und Festbeschreibungen. Berlin, Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Geschichte und Archäologie, Akademie Verlag 1985 (34cm., 12S., 50 Tafeln)=Keilschrifturkunden aus Boghazköi (KUB) Heft LV”, *Bibliotheca Orientalis*, C 44, 1987, s. 481-483; Ahmet Ünal, “You Should Build for Eternity. New Light on the Hittite Architects and Their Work”, *Journal of Cuneiform Studies*, C 40, S. 1, 1988, s. 101; Ahmet Ünal, “Hittite Architect and a Rope Climbing Ritual”, *Belleten*, C 52, S. 205, 1988, s. 1469-1503; Haas, *Geschichte*, s. 256; Beckman, Temple Building, s. 87.)

15 CTH 413.1.A; KBo 4.1 Öy. 31. S. Görke (ed.), hethiter.net/: CTH 413.1 (TX 04.06.2012, TRde 23.02.2012), son erişim tarihi: 13.03.2022.

16 G^{IS}*išpar(r)uzzi*- “ahşap yapı elemanı, kiriş(?)” olarak çevrilir. G^{IS}*išhiššana*-’nin anlamı bilinmemektedir. Bk. HEG I-K, s. 419-420; HED E-I, s. 225-226; Boysan-Dietrich, *age.*, s. 29-31.

17 CTH 414.1.A; KUB 29.1 Ay. III 14-15, 18-19.

18 Haas, *Geschichte*, s. 250.

Hitit Büyü Ritüellerinde Evin Kirliliği

Hitit ritüel korpusu içinde evin arındırılması önemli bir uygulama olarak karşımıza çıkar. Bu nedenle arındırma ritüellerini evi merkeze yerleştirerek iki ayrı grupta ele almak mümkündür. İlk grubu uygulamanın doğrudan evin arındırılmasına hizmet ettiğinin belirtildiği ritüeller, ikinci grubu ise yine evin arındırılmasına hizmet eden ancak kirliliğin ortaya çıktığına dair doğrudan bir ifade kullanmayan metinler oluşturur. İlk grupta yer alan ritüellerde genellikle evin kirlenmesine neden olan somut olaylara yer verilir ve evde kültürel kirliliğin (*paḫratar*) ortaya çıktığı açıkça belirtilir. Dolayısıyla söz konusu ritüeller ışığında Hitit düşüncesinde bir evi kirli yapan durumları tespit etmek mümkündür. Metinlerde doğrudan evin kirliliğinin ortadan kaldırılması amacıyla uygulanan üç ritüel mevcuttur. Bunlardan ilki Hurri-Hitit kültür bölgesinden gelen ve mitolojik bölümler de içeren evin arındırılması ritüelidir. Kirliliğe neden olan durumlar metinde şu şekilde açıklanır:

“(9)Yeryüzünün Güneş Tanrıçası, bu çamur[u] (10)alıyoruz. Bu ev neden (dumana) boğul[du]? (11)Neden devamlı surette yukarıya gökyüzüne bakı[yor]? (12)Ya bir kişi yalan yere yemin etti ya da kan d[öktü] (13/2-3)ve şeknu-giysisini bu eve karşı [yukarıya] kaldırdı¹⁹ (14/3)ya da birisi (evin) içinde tehditte bulundu (15/4-5)veya birisi beddua ediyor veya kan dökmüş (ya da) yalan yere yemin etmiş birisi içeri[ye] girdi (16/6)ya da birisi büyü (kara büyü) yaptı ve içeriye [girdi] (17/7-8)ya da evin içinde kan suçu gerçekleşti/oldu. Şimdi bu (18/9)ev kötü kirliliği, yalan yere yemini, (19/10)kani, laneti, korkuyu, gözyaşımı (ve) günahı salversin/bıraksın! Y[er], (20/11)tavan? (GİŞ)ḫuimpa-), iç oda, ocak, (evin) 4 kö[şe]si (21/12)(ve) avlu ve kapılar (onları) bırak[sın]/salver[sin]!”²⁰

- 19 “Bir kıyafetin aşağıya sarkan kısmını yukarı kaldırmak, çevirmek” şeklinde tercüme edilen *šarā piḫpa-* fiili sıklıkla ^{TÜG}*šeknu-* ile kullanılır ve birden fazla ritüel metninde olumsuz bir eylem olarak geçer. Bk. Doris Prechel, “Betrachtungen zum Ritual der Pupuwanni”, *Silva Anatolica: Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday*, ed. Piotr Taracha, Agade, Warsaw 2002, s. 278-281; HEG P, s. 613-615; HED PE, PI, PU, s. 77-80; Hans M. Kümmel, *Ersatz Rituale für den Hethitischen König (StBoT 3)*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1967, s. 145; Harold C. Melchert, “Pudenda Hethitica”, *Journal of Cuneiform Studies*, C 35, S. 3-4, 1983, s. 141-145.
- 20 CTH 446.A; “(9)... *ták-na-a-aš*^{DUTU}-i ki-i p[u-ru-ur] (10)*da-aš-ki-u-ya-ni ki-i É-er ku-ya-at túḫ-ḫa-it-ta* [ri] (11)*ša-ra-a ne-pi-ši ku-ya-at ša-ku-eš-ke-ez-[zi]* (12)*na-aš-šu DUMU.LU.U*₁₉.LU *li-in-kat-ta na-aš-ma e-eš-ḫar i-[ia-at]* (13/2-3)*nu-uš-ša-an* ^{TÜG}*še-ek-nu-uš-ša-an ke-e-da-aš pá-r-na-aš* [*ša-ra-a*ʔ] *pi-ḫ-pa-aš* (14-3)*na-aš-ma-kán an-da kur-ku-ri-ia-at ku-iš-ki na-aš-ma* [()] (15/4)*ḫur-za-aš-ta ku-iš-ki na-aš-ma-kán e-eš-ḫa-aš-kán-za li-in-kán-za an[-da] ú-it* (16/6)*[ri]a-aš-ma-za a-ni-i-e-et ku-iš-ki na-ša-an an-da* [*pa-it*] (17/7-8)*n* a-aš-ma-kán É-ri-pát an-da e-eš-ḫar i-ia-an ki-nu-na ka-a-aš pá-r-na-aš (18/9)*[i-da-a]-lu pa-ap-ra-tar NI-IŠ* DINGIR^{LIM} e-eš-ḫar ḫu-ur-ta-in kur-ku-ṛ[a- -ri]u (19/10)*e-eš-ḫa-aḫ-ru ya-aš-ta-in ar-ḫa tar-na-ú ta-ga-a* a[n-zi-pa-aš] (20/11)*ḫu-im-pa-aš É.ŠÀ-na-an-za GUNNI-an-za 4 ḫal-ḫal-du-um-ma[-ri-(ia)-a]š* (21/12)^E*ḫi-*

Evin kirlenmesi durumunda uygulanan bir diğer ritüel ise Lallupiyalı Yarri ritüelidir. Luvi kökenli bu ritüel yukarıdaki satırlarda işlenen metinde olduğu gibi evdeki kirliliğe sebebiyet veren durumlardan biri olarak sayılan evin içinde kan suçu işlenmesine vurgu yapar. ⁽¹⁾*Lallupiyalı adam Yarri şöyle (der): [Bir adamın] ⁽²⁾evinin içinde kan suçu olduğunda ya da kirlilik [...] ⁽³⁾[o]rtaya çıkarsa, hangi kirlilik ortaya çıkarsa ⁽⁴⁾[v]e onlar aynı ritüeli yaparlar. Lallupiyalı adamlar bu ritüeli yapar[lar].*²¹

Metindeki ifadelerden evin arındırılması ritüelinde olduğu gibi bu ritüelde de kirliliğe birden fazla durumun yol açtığı anlaşılrsa da tabletin ön yüzünün ikinci satırı kırık olduğundan bunların neler olduğu tespit edilememektedir. Ayrıca yukarıdaki satırlarda geçen ev için yapı ritüelinde (CTH 470.95) olduğu gibi Lallupiyalı Yarri ritüelinde de evin sahibi (EN É)²² ifadesine yer verilir.

Evin arındırılmasına odaklanan bir diğer ritüel ise yine Luvi kültür bölgesine ait Puriyanni ritüelidir. Maalesef bu metin yukarıdaki iki örnekten farklı olarak evin kirlenmesine neden olan durumlar hakkında detaylı bilgi sunmaz. Buna rağmen ritüelin yapılaş amacına yer veren giriş paragrafında geçen şu cümleler uygulamanın evin kirliliği için yapıldığını açıkça ortaya koyar: ⁽¹⁾*Puriyanni şöyle (der): Bir kişinin evinde ⁽²⁾herhangi bir kirlilik olduğunda ve Kirlilerin Fırtına Tanrısına, ⁽³⁾(onun) paratta-’nın²³, şunları sunarım. ⁽⁴⁾Ve şunları alırım: ...*²⁴

*i-la-aš KÁ^{HI.A}-eš ar-ḫa tar-na-an-[du]” (KUB 7.41+KBo 10.45 Öy. I 9-21/Öy. I 2'-12'. Metnin güncel transkripsiyonu için bk. Andrea Trameri, *Purifying a House from Blood*, Lockwood Press, Columbus 2022, s. 44-46; Billie J. Collins, “Purifying A House: A Ritual for the Infernal Deities (Nr. 1.68)”, *The Context of Scripture I*, ed. William W. Hallo, Brill, Leiden-Boston 2003, s. 168-169; Heinrich Otten, “Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Boğazköy”, *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie*, C 54, 1961, s. 114-157; Jared Miller, “Ein Ritual zur Reinigung eines Hauswesens durch eine Beschwörung an die Unterirdischen (CTH 446)”, *Omina, Orakel, Rituale und Beschwörungen (TUATNF 4)*, ed. Bernd Janowski, Gernot Wilhelm, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 2008, s. 206-217. Çalışmanın ilgili bölümünü ve görüşlerini paylaşarak yapmış olduğu katkı için Andrea Trameri’ye teşekkürlerimi sunarım.)*

21 CTH 399.A; ⁽¹⁾[L]M-MA^mIa-ar-ri LÚ^{URU}La-al-lu-pt-i[a] [ma]-a-an [an-tu-uḫ-ši²] ⁽²⁾r-F-NA ŠÀ É-ŠU e-eš-ḫar ki-ša-an na-aš-ma pa-ap-ra-a-tar [...] ⁽³⁾[k]i-ša-ri ku-i-ta-at im-ma ku-it pa-ap-ra-a-tar ki-ša-ri ⁽⁴⁾[n]a-at 1-EN-pát a-ni-u-ur nu LÚ^{MES}URU^{URU}La-lu-pt-ia ki-i SISKUR i-ia[-an-zī]” (KUB 7.29 Öy. 1-4. Henning Marquardt, “KUB 7.29”, *Sarnikzel: hethitologische Studien zum Gedenken an Emil Orgetorix Forrer (19.02.1894-10.01.1986)*, ed. Detlev Groddek, Sylvester Rössle, Verlag der TU, Dresden 2004, s. 447-453; S. Görke (ed.), *hethiter.net/*: CTH 399 (TX 20.10.2011, TRde 16.12.2009), son erişim tarihi: 13.03.2022.)

22 CTH 399.A; KUB 7.29 Öy. 18; CTH 470.95; KUB 55.28+Bo 7740 Öy. II 1.

23 Metinde tanrı epitetiyle yazılmıştır. Luvice bir kelime olan *parattašši-*’nin anlamı bilinmemektedir. Bk. CHD P, s. 142.

24 CTH 758.2.1; ⁽¹⁾UM-MA^mPu-ri-ia-an-ni ma-a-an-kán UKÜ-ši pár-ni ⁽²⁾pa-ap-ra-tar ku-it-ki an-da e-eš-zī nu LÍL-aš^{DU}-an ⁽³⁾pa-ra-at-ta-aš-ši-in ki-iš-ša-an BAL-ḫi ⁽⁴⁾nu ki-i da-aḫ-ḫi” (KUB 7.14 Öy. 1-4.

Burada bahsedilen kirlilik evin içinde ya da dışında işlenen ve tanrıların kızgınlığına neden olan bir suç olmalıdır. Bunlar dışında metinde açıkça ifade edilmese de evde görülen bir kirlilik alameti de bu ritüelin uygulanmasına neden olmuş olabilir.

Hitit ritüellerinde evin arındırılmasına hizmet eden ancak kirliliğin ortaya çıktığına dair doğrudan bir ifade kullanmayan metinlere ilk örnek Yaşlı Kadın Ambazzi ritüelidir. Burada, ilk grupta yer alan metinlerde olduğu gibi kirlilik (*paḫratar*) ifadesine doğrudan yer verilmemekle birlikte evde görülen alametlere vurgu yapılır ve bunların neden olduğu olumsuz durumun ortadan kaldırılması için ritüel gerçekleştirilir.

“(1)[Yaşlı Kadın Ambazzi şöyle (der): “Eğer arı (2)[y] /yi tutarsa ya da dalga tutarsa/yakalarsa (3)[ya da] kartal şehir surunda ya da su oluşunda (4)[] ya da yılan sunakta ölürse (5)ya da erzak kabının içinde ölürse ya da tavandan² (düşerse) (6)[] ya da yatakta ölürse ya da böyle (7)[-(olur)]sa, hallyiya- hayvanı²⁵ yatakta ölürse (8)ya da karınca sunaktan ya da ocaktan (9) ya da evin ortasında bir yerde çıkarırsa/görünürse (10)ya da aşku- hayvanı²⁶ çatı kirşinden ya da evin içinde (11)herhangi bir yerden atarsa (12)ya da bir ağaç ikinci kez çiçek açarsa ya da başka hangi (13)alamet olursa bu onun ritüeli(dir): ...”²⁷

Ayrıca bk. KBo 29.1 Ay. IV x+1-3'. Frank Starke, *Die keilschrift-luwischen Texte in Umschrift (StBoT 30)*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1985, s. 60, 65.)

- 25 Küçük bir hayvan olduğu kabul edilir ve “yer sıçanı, kertenkele, köstebek” çevirileri önerilir. HED H, s. 29-30; Billie J. Collins, *The Representation of wild animals in Hittite Texts*, Yale University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ann Arbor 1989, s. 262-263.
- 26 Uğursuzluk taşıyan, sıçrayan ve genellikle evle birlikte geçen küçük bir hayvan olduğu kabul edilir. Bk. Collins, *Wild Animals*, s. 259-262; Harry A. Hoffner, *Alimenta Hethaeorum: Food Production in Hittite Asia Minor (AOS 55)*, American Oriental Society, New Haven-Connecticut 1974, s. 91-92; HED A, s. 215-216; HW² A, s. 424-425.
- 27 CTH 463.A; ⁽¹⁾[UM-MA ⁽²⁾Am²-ba²-]ra²-zi² r^{MUNUS}ŠU.GI ma-a-an-za-kán rNIMr.LÁL ⁽²⁾[-š]a-an e-ep-zi na-aš-ma-za-kán hu-un-hu-ni-eš-šar rDIB-zi² ⁽³⁾[na-aš-ma-ká]n T¹⁸ MUŠEN-aš URU-aš² BADku-ut-ti na-aš-ma^{GİS}hé-ia-u-ū[a]-a[]-r²l²i² ⁽⁴⁾[] na-aš-ma-kán MUŠ-aš iš-ta-na-ni a-ki ⁽⁵⁾[na-aš-ma-a]š-kán DU^Ghar-ši-al-li an-da a-ki na-aš-ma-aš-kán^{GİS}hu-im-p[a-az] ⁽⁶⁾[]-i na-aš-ma-aš-kán GİS.NÁ-aš a-ki⁽⁸⁾ na-aš-ma-aš-kán a-pé-e-ni-reš-ša-an-pátr ⁽⁷⁾[]-zi na-aš-ma-kán hal-li-ia-<aš> GİS.NÁ-aš a-ki⁽⁸⁾ [na-aš]-ma la-la-ú-e-ša-aš iš-ta-na-ni-it ha-aš-ši-it⁽⁹⁾[na-aš]-rma²-aš-kán É-ri iš-tar-na pé-di ú-iz-zi⁽¹⁰⁾[n(a-aš-ma-ká]án a-aš-ku-uš IŠ-TU GİS.ÜR na-aš-ma-at-kán ŠÁ É-T[I] ⁽¹¹⁾[ku-e-ez] im-ma ku-e-ez pé-e-da-az ya-at-ku-an-zi⁽¹²⁾[na-aš-ma G]IŠ-ru ta-a-an a-li-le-eš-zi na-aš-ma ku-iš i[(m-ma ku-iš)] ⁽¹³⁾[(GISKIM-i)] š ki-ša-ri nu ki-r²i SÍSKUR-ŠU²” (KUB 53.50 1-13. Christiansen, *age.*, s. 285-307; Inge Hoffman, “Die Schlange im Bett. Anlässe für Rituale bei den Hethitern”, *Altorientalische Forschungen*, C 17, S. 1, 1990, s. 186-188; Paola Dardano, *Die hethitischen Tontafelkataloge aus Hattuša (CTH 276-282) (StBoT 47)*, Harrassowitz, Wiesbaden 2006, s. 43.)

Metnin devamında kullanılacak malzemeler sayılır ancak tabletin bu bölümü fazlasıyla kırık olduğundan hangi uygulamaların yapıldığı açık bir şekilde anlaşılammaktadır. Ambazzi ritüeli diğer metinlerden farklı olarak evin belli birimlerinde görülen durumların yapının tamamının kirlenmesine neden olduğu izlenimi verir. Bu birimler arasında yapı ritüellerinde de sunu yapılan ve kutsanan sunak, ocak, çatı kirişi gibi mekânların olması dikkat çekicidir. Öte yandan Ambazzi ritüelinde görülen eve yılan girmesi durumu KUB 55.57 ön yüz I 1 satırında da geçer. Metinde yaşlı kadının evine giren bir yilandan bahsedilir ve Ambazzi ritüelindekine benzer tanrısal bir alamet durumu konu edilir.⁽¹⁾ *Hattili Yaşlı Kadın Ma*⁻²⁸ [şöyle] (der): *Bir yaşlı kadının (2)evine [] yılan girerse ve o (onu) görür[se. (3)Şunları elime alırım ve yılan hangi ev[e] (4)gittiyse ve bu evin ritüelini şöy[le] (5)yaparım: ...*²⁹

Hem Ambazzi ritüelinde hem de yukarıdaki fragmanda geçen ifadelerden evde yılan görülmesi, Hitit kültüründe ortadan kaldırılması gereken olumsuz bir alamet (GIŞKIM) ve ritüel uygulanmasını gerektiren durumlardan biridir. Collins de Hitit metinlerinde yılanın kötülüğü ve kaosu temsil eden bir metafor olarak kullanıldığını belirtir.³⁰ Öte yandan tablet katalogları arasında içeriye giren yilandan bahseden bir metin de mevcuttur. KUB 8.70 ön yüz II 4-5 satırlarında geçen ⁽⁴⁾*İkinci tablet. (5)Bir yılan [... içi]ne (girdiğinde²)* ifadesi satırın sonu kırık olduğundan yılanın bir yapının içine girip girmediğine dair net bir bilgi vermese de Ünal ve Dardano, Ambazzi ritüeliyle olan benzerliği nedeniyle söz konusu metnin evin içine giren bir yilandan bahsettiğini öne sürer.³¹ Son olarak yine katalog metinleri arasında

28 Hoffman, yaşlı kadının ismini ¹*Ma-am²-ma³* şeklinde tamamlamayı teklif eder. Bk. Hoffman, agm., s. 187.

29 CTH 470.97; ⁽¹⁾[UM-M]A rMa -x-xr¹ MUNUS^rŠU.GI URU¹ HAT-TI ma-an-ša-an ⁽²⁾[] rÉ-r² ŠA^r MUNUS^ŠU.GI MUŠ an-rda^r pa-iz-zi nu IGI-žI ⁽³⁾ŠU^r-ma kiš-ša-an da-ağ-lⁱ rnu^r MUŠ-aš-kán ku-e-da-ni É[-r²] ⁽⁴⁾an-da pa-it nu-kán a-pé-e-da-ni ŠA^r É^r ŠISKUR kiš-s[a-an] ⁽⁵⁾i-ia-mi {kazıntı}...” (KUB 55.57 Öy. I 1-5. Hoffman, agm., s. 187; Ünal, Review, s. 486; Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription: KUB 55 (DBH 4)*, Verlag der TU, Dresden 2002, s. 103; Volkert Haas, *Hethitische Orakel, Vorzeichen und Abwehrstrategien. Ein Beitrag zur hethitischen Kulturgeschichte*, De Gruyter, Berlin-New York 2008, s. 146-147.)

30 Collins, *Wild Animals*, s. 206-225; Billie J. Collins, “Animals in Hittite Literature”, *A History of the Animal World in the Ancient Near East (HdO 64)*, ed. Billie J. Collins, Brill, Leiden 2002, s. 237-250; Volkert Haas, *Materia Magica et Medica Hethitica*, De Gruyter, Berlin 2003, s. 463-464. Ayrıca yılanın dehşetinden bahseden Hurri kökenli bir ritüel de mevcuttur. CTH 780.II.6.A; ⁽⁴⁷⁾za-nu-ut rIGI-an-da^r ŠA^r UR.MAH^r na-ağ-s[a-ra-at-ta-an X] ⁽⁴⁸⁾ŠA MUŠ-ia rú-e-rⁱ-te-ma-an rkar-[]” ⁽⁴⁷⁾(o) kazartı. *Vē aslanın kor[kusuna ... X]* ⁽⁴⁸⁾ve yılanın dehşetine karşı [...]” (KBo 12.85 Ay. III 47-48. Volkert Haas-IlseWegner, *Die Rituale der Beschwörinnen* ^{SAL}ŠU.GI (ChS I/5), Multigrafica Editrice, Roma 1988, s. 140; Dardano, *age.*, s. 44.)

31 CTH 276.8; ⁽⁴⁾DUB.2.KAM ma-a-aⁿ ⁽⁵⁾MUŠ-aš an-d[a²]” (KUB 8.70 Öy. II 4-5. Ünal söz konusu satırları şu şekilde okur: “DUB.2.KAM mā[n=ša É-ri ŠA^r MUNUS^ŠU.GI] MUŠ-aš and[a paizzi]”.

yer alan KUB 30.43 metni içerik bakımından yaşlı kadının evine yılan girmesini konu eden KUB 55.57 ile benzerlik sergiler. Söz konusu tablet kırık olmakla birlikte şu ifadelere yer verir: ⁽⁶⁾[... tablet(ler)]: *Yaşlı kadının ritüel malzemesinden bir yılan* ⁽⁷⁾[...] ⁽⁸⁾[... tablet(ler)] (-mez/-maz)(ler/lar). Dardano bu cümleyi KUB 55.57 metniyle olan benzerliği nedeniyle *Yaşlı kadının ritüel malzemesinden bir yılan evin içine girdiğinde* şeklinde tamamlamayı teklif eder.³²

Öte yandan evin kirlenmesi kanun maddelerinde de yer verilen durumlar arasındadır. Hitit yasalarının 44b paragrafında evle ilgili şu ifadeler geçer: *Eğer bir kişiyi biri arındırırsa <törenden> arda kalan şeyleri de yakma yerine götürsün. Eğer birinin ekin alanına ya da evine götürürse büyü<dür> <ve> kralın yargısı <altına gider.>*³³ Bu yasa maddesinde evin kirlendiği açık bir şekilde ifade edilmese de arındırma malzemelerinin bir kişinin evine taşınması o evin kültürel olarak kirlenmesine yol açmış olmalıdır ve bu, kralın yargısına başvurulacak kadar ağır bir suçtur. Bu maddeyle paralel bir yasa maddesinde de *“ve onu yeniden arındırır. Eğer evde herhangi bir şey kötülürse o zaman onu yeniden arındırın ve onun için her ne yitirilmişse o zaman o yeniden bir kez tazmin etsin.”*³⁴ ifadeleri geçer. İmparati, söz konusu metinde geçen evde kötülüğün ortaya çıkması durumunun 44b paragrafıyla ilişkili olabileceğini bu yüzden evin arındırılması ve yitirilen her şeyin tazmin edilmesi gerektiğini belirtir.³⁵

Hitit büyü ritüellerinde evin arındırılmasına dönük çok sayıda uygulamanın yer alması, evi kirlenen kişinin ve hanesinin toplum nezdinde kültürel olarak temizlendiğini gösterir. Çeşitli olaylar ya da olumsuz alametler nedeniyle tanrılar tarafından cezalandırıldığına inanılan ve belki de ötekileştirilen Hititlinin evi ritüel aracılığıyla eski statüsüne tekrar kavuşmuş olmalıdır. Dolayısıyla evin arındırılması için yapılan ritüeller yalnızca kültürel arınma sağlayan uygulamalar değil sosyal düzenin de sağlayıcılarıdır.

Ünal ve Dardano bu metnin Ambazzi ritüelinin KUB 53.50 Öy. I 4vd. ile olan benzerliğine vurgu yapar. Ünal, Review, s. 486; Dardano, *age.*, s. 64.)

32 CTH 276.2; ⁽⁶⁾[DUB x^{KA}]M ma-a_Lan_L-kán MUŠ-aš ŠA KIN MUNUSŠU.GI ⁽⁷⁾[-]iz- zi ⁽⁸⁾[]x NU.GÁL” (KUB 30.43 Ay. III 6'-8'. Dardano'nun teklif ettiği tamamlama ⁽⁷⁾[É-ri an-da pa-]iz-zi” şeklindedir. Bkz Dardano, *age.*, s. 38-43.)

33 CTH 291.1.I.b.A; KBo 6.3 Öy. II 55-56. Fiorella Imparati, *Hitit Yasaları*, çev. Erendiz Özbayoğlu, İtalyan Kültür Heyeti, Ankara 1992, s. 65; Harry A. Hoffner, *The Laws of the Hittites (DMOA 23)*, Brill, Leiden 1997, s. 52; Johannes Friedrich, *Die Hethitischen Gesetze. Transkription, Übersetzung, sprachliche Erläuterungen und vollständiges Wörterverzeichnis (DMOA 7)*, Brill, Leiden 1959, s. 30-31.

34 CTH 291.III; KBo 6.4 Ay. IV 1-3. Imparati, *age.*, s. 112-113; Harry A. Hoffner, “Hittite Laws (2.19)”, *The Context of Scripture II*, ed. William W. Hallo, Brill, Leiden-Boston 2003, s. 110.

35 Imparati, *age.*, s. 217.

Tablo 1: Hitit Büyü Ritüellerinde Evin Kirliliği

Evin Kirlenmesine Neden Olan Durumlar	Evin Kirlendiğine İşaret Eden Alametler
-Yalan yere yemin etmek	-Eve yılan girmesi
-Kan dökmek	-Yılanın sunakta, erzak kabının içinde, yatakta ² ölmesi
- ^{TÜG} <i>šeknu</i> -giysisini yukarıya kaldırmak	-Yılanın tavandan ³ düşmesi
-Evin içinde tehditte bulunulması	-Karıncanın sunaktan, ocaktan ya da evin ortasında bir yerden çıkması
-Beddua etmek	- <i>ḫalliya</i> - hayvanının yatakta ölmesi
-Kan dökmüş ya da yalan yere yemin etmiş bir kişinin evin içine girmesi	- <i>ašku</i> - hayvanının çatı kirişinden ya da evin içinde herhangi bir yerden atlaması
-Kara büyü yapan bir kişinin evin içine girmesi	-Bir ağacın ikinci kez çiçek açması
-Evin içinde kan suçunun gerçekleşmesi	

Hitit Büyü Ritüellerinde Bir Metafor Olarak “Ev”

Hitit ritüellerinde eve yapılan atıfların bir diğer boyutu da söz konusu yapının bir metafor olarak kullanılmasıdır. Öyle ki Hitit düşüncesinde ev, fiziksel bir yapı olmanın dışında toplumun çekirdeğini oluşturan aileyi ya da sosyal bir birim olarak haneyi de temsil eder. Bu duruma en açık örnek askeri yemin ritüelinden gelir. Söz konusu metinde yeminin bozulması durumunda kişinin lanetlenmesi onun evinin boşalması üzerinden tasvir edilir. Burada evin fiziksel olarak boşalmasından ziyade bir lanet olarak içindeki yaşamın son bulmasına, hanenin ortadan kalkmasına atıf yapıldığını söylemek mümkündür.⁽³⁰⁾

“[Bir mesane]yi şişirirler. Ve onu ayakla⁽³¹⁾[ezer]ler. Ve şimdi (hava) devamlı surette⁽³²⁾[bo]şalır. Ve o (şöyle) konuşur: “İşte! (33)O (hava) nasıl boşaldıysa ve şimdi kim bu yemini⁽³⁴⁾çiğnerse ve onun evi de insanlarından, (35)onun sığırlarından, onun koyunlarından aynı şekilde boşalsın!”³⁶

36 CTH 427.A; ⁽³⁰⁾[*ua-a-lu*]-*ú-la-an pa-ri-ia-an-zi na-an GİR-it* ⁽³¹⁾[*iš-pár*]-*ra-an-zi na-aš-ta pa-ra-a-aš pa-ra-a* ⁽³²⁾[*tar*]-*na-at-ta-ri nu te-ez-zi ka-a-aš ma-aḫ-ḫa-an* ⁽³³⁾*ša-an-na-pi-le-eš-ta na-aš-ta ku-iš ku-u-uš. NI-IŠ DINGIR* ⁽³⁴⁾*šar-ri-iz-zi nu a-pé-el É-ŽU IŠ-TU DUMULÚ.U* ⁽³⁵⁾*LU* ⁽³⁶⁾*GU* ⁽³⁷⁾*ŠU* ⁽³⁸⁾*UDU* ⁽³⁹⁾*ŠU QA-TAM-MA ša-an-na-pi-le-eš-du* (KBo 6.34 Ay. III 30-35. Billie J. Collins, “The First Soldiers’ Oath (1.66)”, *The Context of Scripture I*, ed. William W. Hallo, Brill, Leiden-Boston 2003, s. 166; José V. G. Trabazo, *Textos Religiosos Hititas: Mitos, Plegarias y Rituales (BCBO 6)*, Editorial Trotta,

Evin metaforik kullanımına bir diğer örnek, tanrıları kızdırmış bir kimse için Kummani kentinin Hepatı'nın tapınağında görevli kadın Kuvanni tarafından icra edilen ritüelden gelir. Uygulamaları ritüel sahibinin evinde² ve nehir kenarında gerçekleştirilen bu ritüelin ilk gününde tanrılara yakarıldığı ikinci gününde ise Hepat, Zulkappi ve Temu için çeşitli sunular gerçekleştirildiği anlaşılır. Bunun ardından ritüel sahibi yatağına gider ve rüyaya yatar. Sabah olduğunda yatak ile yatak örtüsü yukarıya alınır ve ritüel sahibi evden² gider. Uygulamaların bundan sonraki bölümü nehir kenarında gerçekleşir ve tanrıların kızgınlığının ritüel sahibinin üzerinden uzaklaştırılması istenir. Ritüel sahibinin evine kötü sözlerin gelmemesi için yakarıldıktan sonra uygulama sonlandırılır. Burada kastedilen somut bir ev değil askeri yemin ritüelinde olduğu gibi ritüel sahibinin hanesi olmalıdır.⁽⁶⁾ *Vé şimdi onu yukarıya/yukarıda [...] [...]* ⁽⁷⁾*sözü uzaklaştırdım. Vé [...]* ⁽⁸⁾*kötü durum ve bu kurban tekrar [...]* ⁽⁹⁾*olsun! Vé ona gelecekte onun [...]* ⁽¹⁰⁾*ve onun evine yakın [... olmasın/gelmesin]*⁽⁶⁷⁾

Bir Ritüel Mekânı Olarak “Ev”

Merkezinde performans yani hareket olan Hitit büyü ritüellerinde yalnızca eylemlere değil mekân değişiklikleri ile ritüelin gerçekleştirildiği yapı birimlerine de vurgu yapılır. Mekânın özellikle belirtilmesi uygulamaların yapıldığı yerin ritüelin amacına ulaşmasındaki önemini gösterir. Bu makalede önemli bir bölümünün evde geçtiği tespit edilen Anniviyani, Paşkuvatti, Hantitaşşu, Ammihatna ve Pupuvanni ritüelleri ile evin arındırılması ritüeli mekân kullanımı açısından incelenecektir.

Evin ritüel mekânı olarak kullanılmasına ilk örnek Kuş Gözlemcisi Kâhin Anniviyani'nin Koruyucu Tanrıyı çağırma ritüelinden gelir. Metnin kolofonunda Koruyucu Tanrının çağırılması için iki ritüel uygulandığı yazmaktadır. Tabletin ilk bölümünde yer alan ritüel ^DLAMMA *lulimi* ve ^DLAMMA *innaraqant*³⁸ için

Madrid 2002, s. 536-537; Norbert Oettinger, *Die Militärischen Eide der Hethiter (StBoT 22)*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1976, s. 12-13.) Askeri yemin ritüelinde evin benzetme büyüünde de geçtiği görülür. Ateşe atılan sinir ve tuzun parçalanması ile yeminini bozan ya da Hatti ülkesine düşmanca gözleri yönelten kişinin hanesinin helak olması arasında benzerlik kurulur. Metin için bk. CTH 427.B; KUB 40.16+524/u+Bo 9560+342/u Öy. II 7-18.

37 CTH 474.1; ⁽⁶⁾*ka-a-aş-ma-ya-aş-ši-iş-ša-an x[...] [...]* ⁽⁷⁾*me-mi-an EGIR kat-ta kar-aş-šu-un nu-ya[ā ...]* ⁽⁸⁾*i-da-a-lu-uş me-mi-aş ke-e-ta SISKUR EGIR x[...]* ⁽⁹⁾*e-eş-du nu-ya-aş-ši EGIR.UD-MI a-pé-el x[...]* ⁽¹⁰⁾*Û A-NA É-ŞU ma-mi-in-ku-ya-an l[e-e ... ešdu]* (KUB 32.129 Ay. 6-10. S. Görke (ed.), hethiter.net/: CTH 474.1 (TX 14.08.2015, TRde 14.08.2015, son erişim tarihi: 13.03.2022.)

38 *in(n)araqant-* ve *lulimi-*, Anniviyani ritüelinde Koruyucu Tanrı için kullanılan iki epitet olarak karşımıza çıkar. *in(n)araqant-* için 'güçlü, dinç, kuvvetli' *lulimi-* içinse 'pasif, hareketsiz' tercüme önerilir. Gregory McMahon, *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities (AS 25)*, The Oriental

uygulanırken ikinci ritüel Av Çantasının Koruyucu Tanrısının (^DLAMMA ^{KUŞ}kurša) çağrılmasına odaklanır. Ritüel sahibine erilliğini yeniden yüklemek amacıyla yapıldığı düşünülen Anniviyani ritüelinde uygulamalar, ritüel sahibinin evi ve dağda sabanın ulaşmadığı, iskân edilmemiş yer olmak üzere iki temel mekânda gerçekleştirilir. Ayrıca evle ilgili kapı, sunak, pencere ve iç odaya da atuf yapılır. ^DLAMMA *lulimi* ve ^DLAMMA *innaraunt*'ın çağrılmasına odaklanan ilk ritüel, ritüel sahibinin yün iplerle bağlanması ve geceyi bu şekilde yatağında geçirmesiyle başlar. Aynı zamanda onun arabası, okluğu ve yayı da bağlanır. Metinde ritüel sahibinin geceyi geçirdiği mekân doğrudan belirtilmesi de devam eden satırlardan uygulamaların evde yapıldığını düşünmek mümkündür. Bawanyeck de ilgili satırda geçen “ortasına, içeriye, içerde (*ištarna pedi*)” ifadesinden yola çıkarak bağlanan ritüel sahibinin evin içinde, bağlanmış arabasının ise evin dışında olduğunu belirtir.³⁹ Sabah olduğunda ritüel sahibine bağlanmış ipler kesilir ve elinde hamurdan kuş figürü tutan kız çocuğu (DUMU.MUNUS *šuppeššara*)⁴⁰ evin kapısına gelerek burada *Dušarya gel*, ^DLAMMA *lulimi*, *içeriye gir* ^DLAMMA *innaraunt*!⁴¹ diye seslenir. Ardından evin içine girer ve elinde tuttuğu hamurdan kuş figürünü sunağın üzerine ya da pencereye koyar. Bu esnada dağda iskân edilmemiş yerde ritüel sahibi için geçiş ritüeli gerçekleştirilerek ^DLAMMA *lulimi*’ye ve Yeraltı Tanrılarına çeşitli sunular yapılır. Kuşlar olumlu kehanet verdiklerinde ise rahipler şehre dönerler ve yıkanır. ^DLAMMA *innaraunt*’a bahçede ya da bir ağacın altında bir teke kurban ettikten sonra yerler, içerler ve evlerine dönerler. Bu uygulamaların ardından Av Çantasının Koruyucu Tanrısını çağırarak için düzenlenen ikinci ritüelin malzemeleri hazırlanır. Bu ritüelde ilkinden farklı olarak sunu masasının iç odaya konduğu açıkça belirtilir. Yere serilen kumaşın üzerine ise sunu ekmekleri yerleştirilir. Masanın önünde bir ocak hazırlanır ve ateşe 9 adet

Institute of the University of Chicago, Chicago 1991, s. 49-50; Daliah Bawanyeck, *Die Rituale der Auguren (THeth 25)*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg 2005, s. 184-185; Ilan Peled, “Expelling the demon of effeminacy: Anniviyani’s ritual and the question of homosexuality in Hittite Thought”, *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, S. 10, 2010, s. 74-76.

39 Bawanyeck, *Auguren*, s. 66.

40 DUMU.MUNUS *šuppeššara*- için “genç kız, temiz (kült görevlisi kadın), bakire, tanrının kutsal hizmetkârı olan kız çocuğu” tercüme önerilir. Bk. Edgar H. Sturtevant-George Bechtel, *A Hittite Chrestomathy*, The Linguistic Society of America, Philadelphia 1935, s. 109, 119-120; HEG S/2, s. 1184-1185; HW, s. 199; Stefano de Martino, “Ḫattušili I e Ḫaštayar: un problema aperto”, *Oriens Antiquus*, S. 28, 1989, s. 74; Ada Taggar-Cohen, *Hittite Priesthood, (Theth 26)*, Carl Winter, Heidelberg 2006, s. 318-319 dn. 836; Bawanyeck, *Auguren*, s. 66.

41 VBoT 24 Öy. I 28-29. Sturtevant-Bechtel, *age.*, s. 109; Bawanyeck, *Auguren*, s. 55; D. Bawanyeck (ed.), *hethiter.net*: CTH 393 (INTR 2016-03-31), son erişim tarihi: 13.03.2022.

çakıl taşı atılır. Genç kız Av Çantasının Koruyucu Tanrısına yardıma gelmesi için yakarır. Anniviyani çakıl taşları üzerinden bir benzetme büyüsü söyler. Sunular masanın üzerine konur ve 3 kez bira libasyonu yapılır. Daha sonra Anniviyani evden çıkarak Koruyucu Tanrıyı evin içine çağırır. Böylece ritüelin ilk günü tamamlanır. Metinde söz konusu ritüelin 4 gün boyunca devam ettiği anlaşılrsa da kalan satırlarda uygulamaların yapıldığı yere dair doğrudan bir atıf yoktur.⁴² Tüm bu veriler değerlendirildiğinde Anniviyani ritüelinin önemli bir bölümünün ritüel sahibinin evinde gerçekleştirildiği anlaşılır. Özellikle iç odada tanrının çağırılması, kurban ve sıvı sunumu ile benzetme büyüsünün uygulandığı dikkati çeker. Ayrıca ^DLAMMA *lulimi* ve ^DLAMMA *innaraḡant*¹ çağırma uygulaması kapıda yapılırken ^DLAMMA ^{KUŠ}*kurša*'nın çağırılmasına dönük eylemlerin iç odada gerçekleştirildiği görülür. Öte yandan Anniviyani ritüelinde ön plana çıkan iç oda, Tunnaviya'nın doğum yardım ritüelinde de önemli bir yapı birimi olarak geçer. Metne göre önünde ve arkasında tabure duran hamile kadın doğum için çığlık atmaya başladığında iç odaya bir dişi koyun getirilerek onun üzerinde 3 kez döndürülür. Bu esnada ebe, kötülüğün kadından ve yeni doğan bebekten uzak durması için yakarır.⁴³ Dolayısıyla iç odanın aynı zamanda doğum yapılan ve üzerinde döndürme ritinin gerçekleştirildiği bir mekân olduğunu söylemek mümkündür.

Anniviyani Ritüeli (CTH 393)	
^DLAMMA <i>lulimi</i> ve ^DLAMMA <i>innaraḡant</i>¹ Çağırma Ritüeli	^DLAMMA ^{KUŠ}<i>kurša</i>'nın Çağırılması Ritüeli
Ritüel sahibinin evinin içi (ŠÀ É)	Ritüel sahibinin evi ²
Kapı (KÀ)	İç Oda (É.ŠÀ)
Sunak (ZAG.GAR.RA)	Ocak (GUNNI)
Pencere (^{GIŠ} ÁB)	

Yapılış amacı ve uygulamalar bakımından Anniviyani ritüeliyle benzerlikler sergileyen ve üreme gücü eksikliğine karşı uygulandığı açıkça belirtilen Paşkuvatti ritüeli de sürülmemiş arazi ve ev olmak üzere iki temel mekânda gerçekleştirilir.

42 Bk. Sturtevant-Bechtel, *age.*, s. 106-126; Bawanypeck, *Auguren*, s. 51-70; D. Bawanypeck (ed.), *hethiter.net/*: CTH 393 (INTR 2016-03-31), son erişim tarihi: 13.03.2022).

43 CTH 409.3; KBo 17.62 Öy. I. Gary M. Beckman, *Hittite Birth Rituals (StBoT 29)*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1983, s. 32-41; Jörg Klinger, "Hethitische Texte zur Medizin-Einleitung", ed. Bernd Janowski, Daniel Schwemer, *Texte zur Heilkunde (TUATNF 5)*, Gütersloher Verlaghaus, Gütersloh 2010, s. 182-183.

Sürülmemiş arazide yapılan geçiş ritüelinden ve burada Tanrıça Uliliyaşi'ye çeşitli sunular aracılığıyla yakarılmasından sonra ritüel sahibinin evine gidilir ve uygulamalara burada devam edilir.⁴⁴ Ritüelin evde geçen bölümünde yeni bir masanın üzerine tanrıça için çeşitli sunular konur. Anniviyani'nin Av Çantasının Koruyucu Tanrısını çağırma ritüelinde iç odaya konulan sunu masasının Paşkuvatti ritüelinde evin hangi birimine yerleştirildiği belirtilmemiştir. Akşam olduğunda ise sunu masasının önüne bir yatak konur ve ritüel sahibi geceyi geçirmek için buraya uzanır. Hoffner, yatağın özellikle sunu masasının önüne yerleştirilmesi nedeniyle ritüel sahibinin her zamanki yerinde değil ritüelin gerçekleştirildiği yapı biriminde uyuduğunu vurgular.⁴⁵ Tanrıça Uliliyaşi ekmek sunumu ve libasyon aracılığıyla 3 gün boyunca yardıma çağırılır. Uygulama, ritüel sahibinin evinde tanrıçayı görmek üzere rüyaya yatmasıyla sonlanır.⁴⁶

Bir adam ya da kadının yıllarının parçalanması durumunda icra edilen Hurmalı Hantitaşşu ritüelinin de önemli bir bölümü evde geçer. İki versiyonu olan ritüelin A versiyonu sıradan bir Hititli, B versiyonu ise kral için uygulanmaktadır. Her iki versiyonda da söz konusu uygulamanın başka bir evde yapıldığı ve sarayda değil evde gerçekleştirildiği ⁽²⁰⁾*Bu ritüeli sözün beyi başka bir evin içinde* ⁽²¹⁾*yapar. Onu sarayda yapmaz.*⁴⁷ sözleriyle açıkça belirtilmiştir. Uygulamalar Güneş Tanrısı için çatıda sunu masasının hazırlanmasıyla başlar. Ardından kızılca buğday unu ve tuz dökülerek benzetme büyüğü yakarılır. Bir mitologemin de geçtiği bu kısımdan sonra Kamruşepa, Hepat, Güneş Tanrısı ve Kader Tanrıçaları için kalın ekmek ve şarap sunumu gerçekleştirilir. Yaklaşık 40 satırlık kırık kısmın ardından güneş hala dururken ritüel sahibinin iç odaya bir ritüel malzemesini[?] koyduğu okunur.⁴⁸

44 Hoffner de gidilenin ritüel sahibinin evi olduğu görüşündedir. Harry A. Hoffner, “Paskuwatti’s ritual against sexual impotence (CTH 406)”, *Aula Orientalis*, C 5, S. 2, 1987, s. 286.

45 Hoffner, Paskuwatti, s. 287.

46 Metin için bk. Hoffner, Paskuwatti, s. 271-287; Trabazo, *age.*, s. 447-465; Alice Mouton, *Rêves hittites: Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolia ancienne*, Brill, Leiden-Boston 2007, s. 129-141; A. Mouton (ed.), *hethiter.net/*: CTH 406 (TX 07.05.2012, TRfr 15.02.2012, son erişim tarihi: 13.03.2022).

47 CTH 395.1.A; ⁽²⁰⁾*[ku-]u-un SÍSKUR ud-da-na-a[š]* EN-aš ta-me-ta-aš pá-r-na-aš an-da ⁽²¹⁾*[a-]pa-a-š-la-pát e-eš-ša'-i Ú-UL-an I-NA É.GAL-LIM e-eš-ša-ĩ'* (KBo 11.14 Ay. 20-21. Ahmet Ünal, *The Hittite Ritual of Hantitaşşu From The City of Hurma Against Troublesome Years*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996, s. 17-79; Alice Mouton, *Rites, mythes et prières hittites. Textes édités, traduits et présentés par Alice Mouton (LAPO 21)*, Les Éditions du Cerf, Paris 2016, s. 144-167; A. Chrzanowska (ed.), *hethiter.net/*: CTH 395.1 (INTR 2016-03-23), son erişim tarihi: 13.03.2022.)

48 Metnin bu satırı oldukça kırıktır. Ünal, ^{G1S?}MAR[?]-lu-un ya da HUL-lu-un okumasını (KBo 11.14 Ay. III 5') önerir. Ünal, *Hantitaşşu*, s. 22 dn. 78.

Akşam vaktinde ise kapı sürgüsünün olduğu yerde açılan ritüel çukurunun içinde bir yavru domuz kurban edilir ve kanı akıtılır. Çeşitli tahıllar ve yağlı ekmeğin konarak üç kez şarap libasyonu yapılmasının ardından yemesi ve içmesi için eski tanrılar çağrılır. Yine aynı mekânda yapılan sunuların ardından kapı sürgüsüne kapıları nasıl açıyorsa yeraltına giderek kara toprağı da aynı şekilde açması için yakarılır. Eski tanrılara ve Yeryüzünün Güneş Tanrıçasına yakarıldıktan sonra besili bir yavru domuz alınır ve Güneş Tanrısına kurban edilir. Bunun ardından şarap sunularak tekrar yakarıldığı okunur.⁴⁹ Hantitaşşu ritüelinin temel olarak çatıda, iç odada ve kapı sürgüsünde yürütüldüğü söylenebilir. İç odaya ne konduğu ve burada hangi uygulamaların gerçekleştirildiğine dair bir veri olmasa da çatıda tanrılara sunu yapıldığı, kapı sürgüsünün olduğu yerde ise yeraltı tanrularına ulaşan ritüel çukurunun kazıldığı anlaşılır. Ayrıca her iki mekânda da benzetme büyüsünün yakarılması dikkat çekicidir.

Hantitaşşu Ritüeli (CTH 395)

Çatı (*šuhha-*)

İç Oda (É.ŠÀ)

Kapı Sürgüsü (^{G1Š}*hattalyaš GIŠ-ru*)

Evde yapılan uygulamalara yer veren bir diğer ritüel İşhara rahibi Kizzuvatnalı Ammihatna'nın kirliliğe karşı ritüelidir. Söz konusu uygulamada geçen mekânları nehir kenarı, işlenmemiş arazi ve ev olarak listelemek mümkündür. Ammihatna ritüeli nehir kenarında yapılan sunularla başlar. Ardından içlerine yedişer çakıl taşı ile ilgin konan ve ketenle sarılan iki su kabı suyla doldurularak evin çatısına götürülür. Burada üzerine çeşitli sunular yerleştirilen bir masa hazırlanır, buhurdan yakılır ve tanrı Şarimmati ile Şaluş Pidinihi'ye birer kaz kurban edilir. Daha sonra dört adet tuzsuz *mulati*-ekmeğı ile iri öğütülmüş un alınır, ekmeğin suyun içinde bölünür, un ise serpilir ve tanrılara Hurri dilinde yakarılır. İki su kabı geceyi yıldızların altında geçirmek üzere çatıda bırakılır. Böylece ilk gün nehir kenarında başlayıp evin çatısında devam eden uygulamalarla son bulur. Ritüelin ikinci günü işlenmemiş

49 Metin için bk. Ünal, *Hantitaşşu*, s. 17-32; Billie J. Collins, "Royal Co-option of a Popular Ritual: The Case of Hantitassu", ed. Piotr Taracha, Magdalena Kapetus, *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology, Warsaw, 5-9 September 2011*, Agade, Warsaw 2014, s. 185-201; Mouton, *Rites, mythes et prières hittites*, s. 144-167; A. Chrzanowska (ed.), hethiter.net/: CTH 395.1 (TX 16.06.2015, TRde 09.01.2017, son erişim tarihi: 13.03.2022).

araziye gidilir. Burada çeşitli sunular ile ritüel uygulamaları gerçekleştirilmesinin ardından bir kap tekrar suyla doldurularak ritüel sahibinin evine götürülür. Ritüel sahibi gösterişli kıyafetlerini fırlatır ve temizliğin suyu olarak adlandırılan suyla yıkanır. Metnin devam eden satırlarında iki adet buhurdan hazırlandığı ve ritüel uygulamalarının eğer kapı yapısı varsa orada yoksa çatıda gerçekleştirildiği okunur. ⁽⁴⁾[Eğer] kapı yapısı varsa, onları kapı yapısında ⁽⁵⁾yapar [eğer] kapı yapısı yoksa onları ⁽⁶⁾çatının üzerinde yapar.⁵⁰

Metinde iki farklı mekân seçeneği sunulması, Ammihatna ritüelini bu makalede incelenen diğer örneklerden ayırır. Söz konusu ifade uygulanacak ritüel davranışları için kapı yapısı ile çatı arasında mekân uygunluğu konusunda bir fark gözetilmediğini vurgular. Ayrıca Ammihatna ritüelinin kapı yapısı bulunmayan evlerde de uygulanabildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ritüel, Fırtına Tanrısı, Güneş Tanrısı, Fırtına Tanrısının kardeşleri ve Ay Tanrısına yapılan kurban sunularıyla ve havanda ezilen arpa, lapislazuli, akik, alabaster, *hušt(i)*-⁵¹, sedir, ılgın ağacının temizliğin suyuna katılarak karışım hazırlanmasıyla devam eder. Hazırlanan bu karışımı ritüel sahibi aç karnına içer. Ardından temizliğin suyuyla yıkanma ve çeşitli kurban sunularının yapıldığı okunur. Yedi gün boyunca devam ettiği anlaşılan Ammihatna ritüelinin devam eden satırlarında herhangi bir mekân değişikliği vurgusu yoktur. Bu durum uygulamaların ritüel sahibinin evinde sonlandırıldığını düşündürür.

Ammihatna'nın Kirliliğe Karşı Ritüeli (CTH 471)

Evin çatısı (*šuhḫa-*)

Evin kapı yapısı (*ḫilammar*)

50 CTH 471.A; “⁽⁴⁾[*ma-a-an ḫi-lam-mar e-eš*]-*zi nu-uš-kán ḫi-lam-ni an-da* ⁽⁵⁾[*i-e-ez-zī*] [*ma-a-an*] ⁽⁶⁾*ḫi-lam-mar-ma* NUGÁL *nu-uš-kán šu-uḫ-ḫi* ⁽⁶⁾[*še-er i-e-ez-zī*] ...” (KBo 5.2 Ay. IV 4-6. Mirjo Salvini-Ilse Wegner, *Die Rituale des AḫU-Priesters (ChS 1/2)*, Multigrafica Editrice, Roma 1986, s. 475; Volkert Haas, *Die hurritischen Ritualtermini in hethitischem Kontext (ChS 1/9)*, CNR, Roma 1998, s. 77-79; Ilse Wegner, *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen*, Bonsignori Editore, Roma 2002, s. 297vd.; Rita Strauß, *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna. Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*, De Gruyter, Berlin-New York, 2006, s. 216-252; Mouton, *Rites, mythes et prières hittites*, s. 282-319; R. Strauß (ed.), *hethiter.net/*: CTH 471 (INTR 2016-01-11), son erişim tarihi: 13.03.2022.)

51 “Tütsü, balmumu, kükürt” tercüme önerilir. Bk. Anna M. Polvani, *La terminologia dei minerali nei testi ittiti (Eothen 3)*, Elite Edizioni Librarie Italiane Estere, Firenze 1988, s. 18-27; Haas, *Materia Magica*, s. 237-240.

Pupuvanni ve kuş gözlemcisi kâhin tarafından tanrıların bir kişiyi büyülemesi ya da bir kişinin *šeknu*-giysisini yukarıya kaldırması nedeniyle uygulanan ritüelin önemli bir bölümü de evde gerçekleşir. Prechel, *šeknu*-giysisinin yukarıya kaldırılması davranışının yalan yere yeminle ilgili suçlar kapsamında olduğunu ve bunun kişinin sosyal statüsünde değişiklik meydana getirdiğini belirtir. Uygulamada yalnızca ritüel sahibinin değil onun kişisel eşyalarının kilden figürlerinin yapılmasını ve ritüel mekânı olarak evinin seçilmesini de bununla ilişkilendirir.⁵² İki versiyonu bulunan ritüelin A versiyonunda önce kilden insan figürleri içeriye ^{GIS}*ašara*-’nın⁵³ sağ tarafına konur ve burada ahşaptan küçük bir sunak hazırlanır. Ardından kötü insanın, onun tanrılarının, hizmetkârlarının, at arabalarının da kilden figürleri yapılır ve bunlar evin içindeki sütunun yanına konur. Kilden figürlerin yapılmasının ardından ahşaptan küçük bir sunak hazırlanır. Son olarak Fırtına Tanrısı, Güneş Tanrısı, Koruyucu Tanrı, Kader Tanrıçaları ve Tarava Tanrıçalarının⁵⁴ kilden figürleri kapının iç tarafına ^{GIS}*ašara*-’nın soluna yerleştirilir.⁵⁵ Bu ifade ^{GIS}*ašara*-’nın tıpkı sütun gibi evin önemli bir yapı elemanı olduğunu gösterir. Gece boyunca figürler ayakta durur. Dolayısıyla ritüelin ilk günü evin içinde tamamlanır. Ertesi gün güneş henüz doğmadan ritüel malzemeleri hazırlanır. Ritüel sahibi ise evin ortasında durur. Ritüel sahibi, onun kilden heykeli ve yine kilden heykeli yapılan büyücü insan için birer adam ayakta durur. Ve ritüel sahibi tanrılara yakarır. Evin içinde gerçekleşen bu uygulamadan sonra KUB 7.2 ön yüz II 9 satırında dışarıya çıkıldığı ve burada da tanrılara yakarıldığı okunur. Schwemer, metnin bu bölümünde ritüel sahibinin, Güneş Tanrısından kendisiyle kötü insan arasındaki davaya karar vermesini istediğini belirtir.⁵⁶ Devam eden satırlarda ise tanrıların dışarıya çıkmaları istenir ve ritüel uygulayıcısı içeriye (eve) girerek bir el değirmenini

52 Prechel, agm., s. 287.

53 “Kapı, iç kapı” olarak tercüme edilir. Bk. HEG A-H, s. 53; Jaan Puhvel, “Hethitisches Wörterbuch. Zweite völlig neubearbeitete Auflage auf der Grundlage der edierten hethitischen Texte by Johannes Friedrich, Annelies Kammenhuber”, *Journal of the American Oriental Society*, C 102, S. 1, 1982, s. 178.

54 Melchert, Tarava Tanrıçaları yerine ev kültürü ile ilişkili olan *Damnašarušša*=a okumasını yapar. Melchert, *Damnašara*, s. 152.

55 Ritüelin B versiyonunda A versiyonunun aksine hazırlanan kilden figürler sağ tarafa ^{GIS}*ašara*-’nın sağına yerleştirilir. Diğer mekân tanımlamaları aynıdır ve B versiyonu da A versiyonu gibi sabahleyin ritüel sahibinin evin ortasına gitmesiyle devam eder. Pupuvanni ritüelinin B versiyonu için bk. IBot 2.115+KBo 15.22+KUB 41.3 Öy. 1-28. Bawanyepeck, *Auguren*, s. 284-286.

56 Daniel Schwemer, *Abwehrzauber und Behexung: Studien zum Schadenzauberglauben in allen Mesopotamien. Unter Benutzung von Tzvi Abuschs Kritischem Katalog und Sammlungen im Rahmen des Kooperationsprojektes Corpus of Mesopotamian Anti-Witchcraft Rituals*, Harrassowitz, Wiesbaden 2007, s. 268.

geriye doğru öğütür. Böylece kötü insanın sözlerinin de geriye doğru öğütülmesi için bir benzetme büyüğü yakarılır. Koyun sunusuyla devam eden metnin üçüncü sütununda geçen tarla ifadesi nedeniyle uygulamaların dışarıda devam ettiği, çeşitli sunular yapılarak ritüelin sonlandırıldığı anlaşılır. Pupuvanni ritüelinde evin birimlerinden ziyade yapı elemanlarının ritüel mekânı olarak kullanılması dikkat çekicidir. Evin içi şeklinde genel bir mekân tanımlaması yapılarak burada ritüel sahibini arındırma uygulamaları ile benzetme büyüğü gerçekleştirilmiştir.

Pupuvanni Ritüeli (CTH 408)

Evin içindeki sütunun yanı (ŠÀ É *şarhuli tapušza*)

Kapının iç tarafına ^{GIŠ}ašara-’nın soluna (KÀ-aš andurza GÜB-li ^{GIŠ}ašari)

Evin ortası (É-ri *ištarniya*)

Evin birimleri ve yapı elemanları hakkında en detaylı bilgiler kuşkusuz evin arındırılması için gerçekleştirilen ritüellerden gelir. Yukarıda da birçok kez değinilen bu ritüeller arasında özellikle CTH 446 metni ihtiva ettiği mekân tanımlamaları açısından dikkat çekicidir. Söz konusu ritüelin birinci günü hem evde hem de kaynaktan yapılan sunulardan oluşur. Önce şafak vaktinde rahip evin içine girer, yapının dört köşesini kazar ve tanrılara evin kirliliğini salıvermeleri için yakarır. Ardından sırasıyla avluya ve kapı yapısına gidilerek çamur alınır ve yine tanrılara yakarılır. Daha sonra kapının önüne gidilerek buradaki kamış baltayla kesilir ve benzetme büyüğü söylenir. Devamında bir kaba şarap dökülür, bir kez daha benzetme büyüğü yakarılır ve bu kap çatıdan fırlatılarak parçalara ayrılır. Evdeki uygulamalar ritüel malzemelerinin olduğu yere çamur götürülmesiyle sonlanır. Metin su kaynağındaki kurban sunusu ve uygulamalarla devam eder. Özellikle çamur alındıktan sonra eve dönülür ve eski tanrılar şekillendirilir. Ardından sunularla birlikte bir kez daha kaynağa gidilir. Metnin bu bölümünde İstar’a yakarılara yer veren bir mitologem geçer. Daha sonra arındırma suyu alınarak eve dönülür. Bütün malzemelerin eski tanrılarının önüne konmasının ardından gümüş, altın, demir, kurşun, yağ, taş, bal, pişmiş toprak ve ahşap malzemeler, evin çamuru, kapı yapısının çamuru karıştırılarak Kanın Tanrısı hazırlanır. Şekillendirilen tanrı figürü *taršanziṣa*-’nın⁵⁷ önüne konur. Daha sonra öğütme taşıyla öğütülen

57 “Tapınakla ilişkili bir yapı unsuru ya da bir mobilya, mekânı ikiye bölmeye yarayan bir yapı unsuru” olduğu düşünülür. Bk. Alwin Kloekhorst, *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon* (IEED 5), Brill, Leiden 2008, s. 849; Maciej Popko, *Kultobjekte in der Hethitischen Religion*,

tohumlarla bir kap (^{DUG}*kugulla-*) kalan tohumlarla ise başka bir kap (^{DUG}*kurtal-*) hazırlanır ve her ikisi de Kanın Tanrısının önüne yerleştirilir. Ritüel uygulayıcısı ellerini yıkadıktan sonra kuzu kurbanı yapar. Kurban kanı kil çanağın içine dolar ve o, Kanın Tanrısının karşısına yerleştirilir. Daha sonra eski tanrılardan kirliliği evden almaları ve onu Kanın Tanrısına vermeleri, Kanın Tanrısının da onu yeraltına götürmesi için yakarılır. Bıçakla bir çukur açılır, burada sunu yapılır ve bir kumaşla çukur kapatılarak tanrıların evin davasına karar vermeleri istenir. Son olarak eski tanrılar ve ritüel çukuru için kuş kurbanı yapılır, pişirilen kuşlar ile çeşitli tahıllar ve bira tanrının önüne konur böylece ritüelin ilk günü sonlandırılır. Dolayısıyla birinci günün büyük bölümü evde gerçekleşir. İkinci gün sabahleyin ritüel uygulayıcısı çeşitli sunu malzemelerini alarak araziye gider ve burada Ay Tanrısı, Memeşarti ve İşhara'ya sunular yapılır. Ardından şehre, eve dönülür. Evin içinde ritüel uygulayıcısı bir kez daha Göğün ve Yerin Memeşartisi'ne ve eski tanrılara evin kirliliğinin uzaklaştırılması için yakarır. Bir koyun ve koç aracılığıyla yapılan benzetme büyüünden sonra ritüel malzemeleri tekrar açık araziye götürülür. Kirliliği taşıyan figürinler ve ritüel malzemeleri buraya bırakılır, sıvı ve yiyecek sunuları yapılarak ritüel metni sonlandırılır.⁵⁸

Evin Arındırılması Ritüeli (CTH 446)

Evin içi (^É*-ir anda pai-*)

Evin dört köşesi (*halhaldumari-*)

Avlu (^É*hila-*)

Kapı yapısı (^É*hlanmar*)

Kapının önü (*KÁ-aš pīrān*)

Çatı (*šuhha-*)

taršanzipa-'nın önü (*taršanzipi pīrān*)

Ocak (GUNNI)

Uniwersytet Warszawski, Warschau 1978, s. 65-66; Stefano de Martino, "La funzione del *tarsa(n) zipa* nelle cerimonie culturali ittite", *Hethitica*, S. 5, 1983, s. 75-94.

58 Metnin transkripsiyon ve tercümesi için bk. Collins, *Purifying a House*, s. 168-171; Miller, *agm.*, s. 206-217; Otten, *agm.*, s. 114-157; Trameri, *age.*, s. 41-98.

Sonuç olarak yaşamın başladığı ve sonlandığı bir mekân olarak ev, Hitit toplumunun anlam dünyasında önemli bir konumdadır. Gündelik yaşamın hemen her noktasına nüfuz ederek topluma istikrarı ve devamlılığı getiren bir aracı; düzenin, sürekliliğin, güvenliğin ve aidiyetin simgesi olarak kaosu kozmosa çevirendir. Ona anlamı yükleyen ise yukarıdaki satırlarda incelenen büyü ritüellerinde de görüldüğü üzere fiziksel durumu değil içinde yaşanan deneyimdir. Bu bakımdan Hitit ritüellerinin evde deneyimlenmesi bu yapıya anlam yüklemenin de bir yoludur. Bu çalışma evin Hitit ritüellerinde hem somut bir ritüel mekânı olarak kullanımının hem de onun toplum içindeki sosyal anlamının detaylı bir incelemeyle önemli veriler sunacağını göstermiştir.

Kaynaklar

Bawanypeck, Daliah, *Die Rituale der Auguren (THeth 25)*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg 2005.

Bawanypeck, Daliah, *Ritual der Anniwiyani für die LAMMA-Gottheiten (CTH 393)*, hethiter.net/: CTH 393 (INTR 2016-03-31), son erişim tarihi: 13.03.2022.

Beckman, Gary M., *Hittite Birth Rituals (StBoT 29)*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1983.

Beckman, Gary M., “Temple Building among the Hittites”, *From the Foundations to the Crenellations Essays on Temple Building in the Ancient Near East and Hebrew Bible*, ed. Mark J. Boda, Jamie Novotny, Ugarit Verlag, Münster 2010, s. 71-89.

Boysan Dietrich, Nilüfer, *Das hethitische Lehmhaus aus der Sicht der Keilschriftquellen (Texte der Hethiter 12)*, Carl Winter, Heidelberg 1987.

Christiansen, Birgit, *Die Ritualtradition der Ambazzi. Eine philologische Bearbeitung und entstehungsgeschichtliche Analyse der hethitischen Ritualtexte CTH 391, CTH 429 und CTH 463 (StBoT 48)*, Harrassowitz, Wiesbaden 2006.

Chrzanowska, Anna, *Ritual der Hantitaššu von Hurma: “Wenn die Jahre eines Menschen gestört sind” (CTH 395.1)*, hethiter.net/: CTH 395.1 (INTR 2016-03-23), son erişim tarihi: 13.03.2022.

Collins, Billie J., *The Representation of Wild animals in Hittite Texts*, Yale University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ann Arbor 1989.

Collins, Billie J., “Animals in Hittite Literature”. ed. Billie Jeans Collins, *A History of the Animal World in the Ancient Near East (HdO 64)*, Brill, Leiden 2002, s. 235-250.

Collins, Billie J., “Purifying A House: A Ritual for the Infernal Deities (Nr. 1.68)”, *The Context of Scripture I*, ed. William W. Hallo, Brill, Leiden-Boston 2003, s. 168-171.

Collins, Billie J., “The First Soldiers’ Oath (1.66)”, *The Context of Scripture I*, ed. William W. Hallo, Brill, Leiden-Boston 2003, s. 165-167.

Collins, Billie J., “Royal Co-option of a Popular Ritual: The Case of Hantitassu”, ed. Piotr Taracha, Magdalena Kapetus, *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology, Warsaw, 5-9 September 2011*, Agade, Warsaw 2014, s. 185-201.

Dardano, Paola, *Die hethitischen Tontafelkataloge aus Hattuša (CTH 276-282) (StBoT 47)*, Harrassowitz, Wiesbaden 2006.

de Martino, Stefano, “La funzione del *tarsa(n)zipa* nelle cerimonie culturali ittite”, *Hethitica*, S. 5, 1983, s. 75-94.

de Martino, Stefano, “Ḫattušili I e Ḫaštayar: un problema aperto”, *Oriens Antiquus*, S. 28, 1989, s. 1-24.

Edzard, Dietz-Otto, “Haus. A. Philologisch”, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, C 4, 1975, s. 220-224.

Engelhard, David H., *Hittite Magical Practices: An Analysis*, Brandeis University The Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Brandeis 1971.

Friedrich, Johannes, *Die Hethitischen Gesetze. Transkription, Übersetzung, sprachliche Erläuterungen und vollständiges Wörterverzeichnis (DMOA 7)*, Brill, Leiden 1959.

Goetze, Albrecht, “Hittite Rituals, Incantations, and Description of Festival”, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, ed. James B. Pritchard, Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1969, s. 346-362.

Görke, Susanne-Torri, Giulia, “Bau(-)Rituale! Zur Textgeschichte von CTH 413-415 und CTH 725-726”, *Proceedings of the 8th International Congress of Hittitology, Warsaw, September 5–9, 2011*, ed. Piotr Taracha, Magdalena Kapełus, Agade, Warsaw 2014, s. 331-343.

Görke, Susanne, *Das Ritual des Jarri aus Lallupiya (CTH 399)*, hethiter.net/: CTH 399 (TX 20.10.2011, TRde 16.12.2009), son erişim tarihi: 13.03.2022.

Görke, Susanne, *Das Bauritual (CTH 413.1)*, hethiter.net/: CTH 413.1 (TX 04.06.2012, TRde 23.02.2012), son erişim tarihi: 13.03.2022.

Görke, Susanne, *Das Ritual der Kuwanni (CTH 474.1)*, hethiter.net/: CTH 474.1 (TX 14.08.2015, TRde 14.08.2015, son erişim tarihi: 13.03.2022.

Groddek, Detlev, *Hethitische Texte in Transkription: KUB 55 (DBH 4)*, Verlag der TU, Dresden 2002.

Haas, Volkert “Magie und Zauberei bei den Hethitern”, *Reallexikon der Assyriologie (und Vorderasiatischen Archäologie)*, C 7, 1990, s. 234-255.

Haas, Volkert, *Geschichte der Hethitischen Religion*, Brill, Leiden-Boston 1994.

Haas, Volkert, *Die hurritischen Ritualtermini in hethitischem Kontext (ChS 1/9)*, CNR, Roma 1998.

- Haas, Volkert, *Materia Magica et Medica Hethitica*, De Gruyter, Berlin 2003.
- Haas, Volkert, *Hethitische Orakel, Vorzeichen und Abwehrstrategien. Ein Beitrag zur hethitischen Kulturgeschichte*, De Gruyter, Berlin-New York 2008.
- Haas, Volkert-Wegner, Ilse, *Die Rituale der Beschwörinnen* ^{SALŠUGI} (ChS I/5), Multigrafica Editrice, Roma 1988.
- Hoffman, Inge, “Die Schlange im Bett. Anlässe für Rituale bei den Hethitern”, *Altorientalische Forschungen*, C 17, S. 1, 1990, s. 186-188.
- Hoffner, Harry A., *Alimenta Hethaeorum: Food Production in Hittite Asia Minor (AOS 55)*, American Oriental Society, New Haven-Connecticut 1974.
- Hoffner, Harry A., “Paskuwatti’s ritual against sexual impotence (CTH 406)”, *Aula Orientalis*, C 5, S. 2, 1987, s. 271-287.
- Hoffner, Harry A., “The Stem of the Hittite Word for ‘House’”, *Historische Sprachforschung/Historical Linguistics*, C 108, S. 2.H., 1995, s. 192-194.
- Hoffner, Harry A., *The Laws of the Hittites (DMOA 23)*, Brill, Leiden-New York-Köln 1997.
- Hoffner, Harry A., “Hittite Laws (2.19)”, *The Context of Scripture II*, ed. William W. Hallo, Brill, Leiden-Boston 2003, s. 106-119.
- Hummon, David M., “House, Home, and Identity in Contemporary American Culture”, *Housing, Culture, and Design: A Comparative Perspective*, ed. Setha M. Low, Erve Chambers, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2016, s. 207-228.
- Imparati, Fiorella, *Hitit Yasaları*, çev. Erendiz Özbayoğlu, İtalyan Kültür Heyeti, Ankara 1992.
- Kellerman, Galina, *Recherche sur les rituels de fondation hittites*, Université de Paris, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Paris 1980.
- Klinger, Jörg, “Hethitische Texte zur Medizin-Einleitung”, *Texte zur Heilkunde (TUATNF 5)*, ed. Bernd Janowski, Daniel Schwemer, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 2010, s. 177-187.
- Kloekhorst, Alwin, *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon (IEED 5)*, Brill, Leiden 2008.
- Kümmel, Hans M., *Ersatz Rituale für den Hethitischen König (StBoT 3)*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1967.

Marquardt, Henning, “KUB 7.29”, *Sarnikzel: hethitologische Studien zum Gedenken an Emil Orgetorix Forrer (19.02.1894-10.01.1986)*, ed. Detlev Groddek, Sylvester Rössle, Verlag der TU, Dresden 2004, s. 447-453.

Mazoyer, Michel, “Remarques sur la maison du dieu”, *Res Antiquae*, S. 4, 2007, s. 249-257.

Mazumdar, Shampa- Mazumdar, Sanjoy, “Sacred Space and Place Attachment”, *Journal of Environmental Psychology*, C 13, S. 3, 1993, s. 231-242.

McMahon, Gregory, *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities (AS 25)*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 1991.

Melchert, Harold C., “Pudenda Hethitica”, *Journal of Cuneiform Studies*, C 35, S. 3-4, 1983, s. 137-145.

Melchert, Harold C., “Hittite Damnaššara- ‘Domestic’ /^dDamnaššareš ‘Household Deities’”, *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, C 1, S. 1, 2001, s. 150-157.

Miller, Jared, “Ein Ritual zur Reinigung eines Hauswesens durch eine Beschwörung an die Unterirdischen (CTH 446)”, *Omina, Orakel, Rituale und Beschwörungen (TUATNF 4)*, ed. Bernd Janowski, Gernot Wilhelm, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 2008, s. 206-217.

Mouton, Alice, *Rêves hittites: Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolia ancienne*, Brill, Leiden-Boston 2007.

Mouton, Alice, *Rites, mythes et prières hittites. Textes édités, traduits et présentés par Alice Mouton (LAPO 21)*, Les Éditions du Cerf, Paris 2016.

Mouton, Alice, *Rituel de Paškuwatti d’Arzawa (CTH 406)*, hethiter.net/: CTH 406 (TX 07.05.2012, TRfr 15.02.2012, son erişim tarihi: 13.03.2022.

Oettinger, Norbert, *Die Militärischen Eide der Hethiter (StBoT 22)*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1976.

Otten, Heinrich, “Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Boğazköy”, *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie*, C 54, 1961, s. 114-157.

Peled, Ilan, “Expelling the demon of effeminacy: Anniwiyani’s ritual and the question of homosexuality in Hittite Thought”, *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, S. 10, 2010, s. 69-81.

Popko, Maciej, *Kultobjekte in der Hethitischen Religion*, Uniwersytet Warszawski, Warschau 1978.

Polvani, Anna M., *La terminologia dei minerali nei testi ittiti (Eothen 3)*, Elite Edizioni Librarie Italiane Estere, Firenze 1988.

Prechel, Doris, “Betrachtungen zum Ritual der Pupuwanni”, *Silva Anatolica: Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday*, ed. Piotr Taracha, Agade, Warsaw 2002, s. 277-288.

Puhvel, Jaan, “Hethitisches Wörterbuch. Zweite völlig neubearbeitete Auflage auf der Grundlage der edierten hethitischen Texte by Johannes Friedrich, Annelies Kammenhuber”, *Journal of the American Oriental Society*, C 102, S. 1, 1982, s. 177-179.

Rabuzzi, Kathryn A., “Home”, *Encyclopedia of Religion. Second Edition*, C 6, Hills 2005, s. 4104-4107.

Salvini, Mirjo- Wegner, Ilse, *Die Rituale des AḫU-Priesters (ChS 1/2)*, Multigrafica Editrice, Roma 1986, s. 475; Volkert Haas, *Die hurritischen Ritualtermini in hethitischem Kontext (ChS 1/9)*, CNR, Roma 1998.

Schwemer, Daniel, *Abwehrzauber und Behexung: Studien zum Schadenzauberglauben im alten Mesopotamien. Unter Benutzung von Tzvi Abuschs Kritischem Katalog und Sammlungen im Rahmen des Kooperationsprojektes Corpus of Mesopotamian Anti-Witchcraft Rituals*, Harrassowitz, Wiesbaden 2007.

Starke, Frank, *Die keilschrift-luwischen Texte in Umschrift (StBoT 30)*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1985.

Steitler, Charles W., “Offerings to the Loci Numinosi. Distinctive Features of Sacred Spaces and Cult Practices”, *Cult, Temple, Sacred Spaces Cult Practices and Cult Spaces in Hittite Anatolia and Neighbouring Cultures (StBoT 66)*, ed. Susanne Görke, Charles W. Steitler, Harrassowitz, Wiesbaden 2020, s. 317-343.

Strauß, Rita, *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna. Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*, De Gruyter, Berlin-New York, 2006.

Strauß, Rita, *Das Ritual des Ammiḫatna (CTH 471)*, hethiter.net/: CTH 471 (INTR 2016-01-11), son erişim tarihi: 13.03.2022.

Sturtevant, Edgar H.-Bechtel, George, *A Hittite Chrestomathy*, The Linguistic Society of America, Philadelphia 1935.

Taggar-Cohen, Ada, *Hittite Priesthood (Theth 26)*, Carl Winter, Heidelberg 2006.

Torri, Giulia-Görke, Susanne, “Hittite Building Rituals. Interaction between Their Ideological Function and Find Spots”, *Approaching Rituals in Ancient Cultures. Questioni di rito: rituali come fonte di conoscenza delle religioni e delle concezioni del mondo nelle culture antiche. Proceedings of the conference, November 28-30, 2011, Roma (RSO 86/2)*, ed. Claus Ambos, Lorenzo Verderame, Fabrizio Serra Editore, Pisa-Roma 2013, s. 287-300.

Trabazo, José V. G., *Textos Religiosos Hititas: Mitos, Plegarias y Rituales (BCBO 6)*, Editorial Trotta, Madrid 2002.

Trameri, Andrea, *Purifying a House from Blood*, Lockwood Press, Columbus 2022.

Turner, Victor W., “Forms of Symbolic Action: Introduction”, *Forms of Symbolic Action, Proceedings of the 1969 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society*, ed. Robert F. Spencer, University of Washington Press, Seattle 1969, s. 3-25.

Ünal, Ahmet, “Review of Helmut FREYDANK, Hethitische Rituale und Festbeschreibungen. Berlin, Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Geschichte und Archäologie, Akademie Verlag 1985 (34cm., 12S., 50 Tafeln) = Keilschrifturkunden aus Boghazköi (KUB) Heft LV”, *Bibliotheca Orientalis*, C 44, 1987, s. 474-486.

Ünal, Ahmet, “You Should Build for Eternity. New Light on the Hittite Architects and Their Work”, *Journal of Cuneiform Studies*, C 40, S. 1, 1988, s. 97-106.

Ünal, Ahmet, “Hittite Architect and a Rope Climbing Ritual”, *Bulleten*, C 52, S. 205, 1988, s. 1469-1503.

Ünal, Ahmet, *The Hittite Ritual of Hantitaşsu From The City of Hurma Against Troublesome Years*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.

Wegner, Ilse, *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen*, Bonsignori Editore, Roma 2002.

